Курликали журавлі

Чорною мережкою журавлині ключі прошивали ранкову легку блакить верховинського неба.

Кру, кру, кру...— протяжне, тривожно падало на ліси і гущавини чагарів по обочах, никло в глибоких нетрях і глухло по хвилях натуженої талими водами прудкої ріки.

Іван Каламар вийшов з хати й став коло городця. Взявся за штахетину і дивився, як пильно жінка перекопує грядку. На теплих вітрах, на сонці просохла земля кришилася дрібною грудкою, коли перекидала її, сікла вістрям рискаля сторч од себе.

Чекав, чи, бува, Анна не промовить яке слово — вночі приплівся додому пізно. На світанні добудитися не могла, щоб встав, брав лопату і йшов щось робити коло хати. Ади, яка пильна! Він ще заспаний, а вона вже сьомим потом облилася.

"Роби, роби! Бог жінку і створив для того, аби три кути в хаті було кому держати! А мені і так не лихо... Від роботи коні здихають..." — думав.

Булькнуло, забурчало у його шлунку од того, що був голоден. — Чуєш, га-а! Дай щось їсти!

Мов студені води гулькнули на неї — наляканими очима застигла на чоловікові:

— Бійся бога! Дав святий дочекатися великодньої п'ятнички, потерпи хоч одній днинці, коли вже говіння не знав...

— Пережиток!..— пальнув.

— Твоя мама, прощена би, від живного четверга до світлої воскресної недільки в роті і водички не мала, а жила...

— Пережиток! Хто її просив?..

— Не просив ніхто... Закон пам'ятала!

— Пережиток! Кажу тобі, пережиток! А з мене дурня не роби! По жіночому закону і обов'язку їсти дай!

— Аж би ти мене сік, аж би ти мене рубав на дрібні кавалки, нині їсти тобі не подам!

— Думаєш, шапкувати буду перед тобою?— випалив. У його уяві в цьому городці у такий же передвеликодній день на цій же грядці і цим же рискалем орудувала його перша жінка — небіжка Марійка...

Кру!.. Кру...— прилипало далеке й глухе пташине промовляння.

Ключ-бо прощався з селом, відпливав за високий обрій.

На грядці Анна рискалем ткнула до розпушеної ріллі й сперлася на держално. По розпашілому лицю повела полою рукава й задивилася на чорну журавлину мережку, що танула в блакиті.

Заторохтіло дерев'яними клепачами по грабовій дошці з високої церковної вежі, озвався хриплий велетенський деркач. Недбало складеними пальцями правої Анна поспішно махнула хреста в повітрі од чола на живіт і рамена. Як-не-як, а нині великодня п'ятничка...

— Пережиток!.. Несусвітна темнота...— кепкував Каламар, гидливо збираючи воронкою тонкі губи.

Жінка схопилася й знову до роботи. Перед нею латка ціла чорніє відпочилою перемерзлою грудою. Під ногами м'яка, ще не піднята земля.

В кутку городця зеленіє купка хрещатого барвінку, коло плота напружується пуп'янками кілька щеп. Каламар дивиться на них і думає, котру цієї весни посадити на могилі покійниці Марійки — най би щепа зеленіла і по веснах квітом вкривалася на пам'ять.

На церковній вежі торохтіння хвильку примовкло, далі знову над селом покотилося дрібне і настирливе, поки не вдарилося в пригірки і не поглухло.

До хати од городця пішов зсутулений, важкий.

Кру... Кру...— німіюче падало на високі полонини.

Три Івани

Переступив поріг хати, рубленої з смерекових кругляків,— давніх, поруділих.

У сінях постояв, ніби якусь мить не знав, куди далі.

Запахло дивно проскурами, ладаном, восковими свічками. Як у далекі літа, коли заходив сюди з батьком погрітися в ті зимові неділі та свята між утренею і літургією, коли з полонини палило студеним вітром, а на ріці біліла крига. Ще малим хлопчиком був, як заходив сюди.

Тепер думав, що в цій оселі час зупинився назавжди і млосним сопухом, і навіть іконою Івана-хрестителя на стіні проти самих вхідних дверей, і плішами на мурованому димарі, і відром-бляшаником у кутку праворуч, щоб прохожанам зручно води напитися.

Почув повільне човгання важких ніг на помості в світлиці.

Каламар імився за клямку, коли двері відчинилися.

На порозі став високий, пригорблений в плечах, набряклий в обличчі отець Іван Стах.

Гість занімілим поглядом вп'явся в біле попове волосся — на раменах підхапувалося хвилею, а серед голови лежало рівним проділем.

— Добрий день, сину!— лагідно і добродушно привітався господар — справді був здивований: а що це могло привести до нього Каламаря?

— Гм... "сину"! — посміхнувся дратівливо Каламар. Помовчав, поводячи очима од ніг до голови й міряючи колись ставного і здорового, тепер зниділого, погорбленого не одними тільки літами отця Стаха.— Який я для вас син? По богослуженнях не стовбичу, до сповіді не йду, а причащаюся тільки в закусочній?— задиркувато, з притиском питав Каламар.

Стах дався дозаду. З віддалі хотів глянути на Івана Каламаря. Та зрозуміти ураз не міг тої лукавої насмішки, що цідилася з його уст, розпливалась і холола на розповнілому широкому лиці.

"Ув-ва-а, ув-ва-а!" — почув він далеке-далеке і побачив Івана Каламаря в пелюшках у ту давню і, здається, таку недавню неділю одної зими після різдва, коли сам він з кумою Савулихою приніс немовля в сповитку для хрещення.

— Гм... Тепер ти великий...— поступливо хитнув головою піп і придивлявся до гостя тими допитливими очима, якими хотів прочитати усе, що було написано і чого не було написано на лиці Івана.

Каламар не знав — іти за господарем чи казати йому те, що має, тут, у сінях. Та вагався лише одну мить. Коли Стах відчинені двері потримав за клямку, гість ступив через другий поріг.

На плиті окріп балакуче побулькував покришкою — стрибала дрібно, цокотливо на чайнику.

Велика молитовна книга лежала на пюпітрі, застеленому вишиваним рушником.

У кутку перед божницею звисала на ланцюжках лампада.

На двох Іванів дивився лагідний і добрий Христос. Довкола нього юрмилась іконами ціла громадка угодників божих, чудотворців преподобних і старців праведних, по чину більших і менших, значимих і малозначущих. Одні тулилися до Ісуса ближче, інші були трохи далі, і по цьому теж можна знати, котрий святий якого рангу, з меншими чи більшими достойностями і силою впливу. Одне-єдине гуртувало докупи святий сонм — тусклі і пісні, байдужі обличчя.

— А тепер слухайте, святий отче, в якому такому ділі я до вас прийшов.— Каламар од божниці повернувся й підняв затиснутий довбешкуватий кулак у повітрі так, ніби щось у жмені чіпко тримав.

Стах насторожився.

— Кажіть мені: нині великодня п'ятниця?

— Нині свята великодня п'ятничка!..— спокійно, розмірене відповів піп, бо ще не знав, за чим навідався гість.

— А завтра субота?

— Субота.

— Позавтра неділя?

— Позавтра, синку, коли бог поможе діждати в здоров'ї, святий великодень!

— Гм... Кажете — великий день!

— Святий великодень! Великий і світлий, синку, день!..

— А паски людям і цього року святити будете?

— Коли праведний і милостивий господь поможе нам діждатися тої радісної днинки в моці і здоров'ї, буду святити!.. Може, і ви, Іване, пасочку принесете з жінкою?.. Я вас уже десять літ, коли добре пам'ятаю, не видів...

— І не увидите!— сердився Іван Каламар.

— Та ви не гнівайтеся... Я вас від божого дому не проганяв, я вас до нього силою і не тягну...

— Що чинити, отче, знаю і сам! До вас за порадою не прийшов!.. Слухайте, отче, що я скажу вам перший раз і другий раз... Перший раз: я вам ніякий не Іван!

— А хто?

— Я — Іван Іванович! Розумієте? Другий раз: людям паски святити цього року не смієте!

Стах застиг з розтуленими устами, бо десь усередині його немолодого єства щось тріпонулося, забилося, заклекотіло й мало вирватися раптовою огудою. Та він тільки поступливо посміхнувся, переводячи бесіду на жарт:

— Що ви, чоловіче божий! Не гнівіть милостивого... Не творіть хулу!.. А коли хочете, я можу вам казати "Іване Івановичу"! Та ви для мене будете тільки Іваном — раз! А хто посвятить людям паски?— Два!— Тут отець Стах говорив і запитував уже спокійно, виважуючи кожне слово на терезах поміркованості, що їх дали йому довгі літа.

— Паски посвячу я!

— Дух святий при вас! Що ви таке нерозумне кажете? Іване!.. — налякався піп.

— Що чуєте, те вам і кажу!

— А як посвятите?

— Просто!

— Як просто?..

— Одягну на себе ваші лахи і посвячу!

— Тебе на це не благословляли... Ти на це не вчився...

—— Подумаєш, мудрість яка!.. Бризну кропилом наліво, направо, махну кадилом по бабах та по дідах — і все буде готово!..

Стах приступився до Каламаря, поклав руку на його плече:

— Слухай, хреснику!

— Я вам не хресник!

— Слухайте, Іване Івановичу!.. — старий загнувся. — Але я вас хрестив!..

— А я вас не просив!

— Мене просив твій няньо!..

— Бо дурний був!

— Пекельний гріх творите!

— Чим?

— Хулою!

— Якою хулою?

— Ви забули заповідь: "Чти отця свого і маму свою, щоб добре було тобі і щоб жив довгі літа!"

— Гм!.. Я, отче святий, говорю так, як думаю! А вам кажу на розум: і хрещення, і свячення, і пости, і богослуження — обман простого народу!

— Хто ти?

— Уповноважений!

— Іване!.. Ти щось плетеш... Хто тебе на таке уповноважив?

— Іване Івановичу!— злим голосом перебив попа гість, поправляючи.

Піп уже стояв каменем. Умить він почув, як під ним дубіють і наливаються студеним залізом ноги, як ниють і хлянуть руки. Несподівано опустився на табурета коло плити. Оглух, занімів ураз, дарма Іван Каламар щось мугикав під ніс, дарма надворі розщебетувалася пташня гомоном весняної сонячної днини.

Стах уже розумів: тут, перед ним, не жартівник, що зайшов просто собі покепкувати та посміятися перед святим Великоднем. Стах чіпко охопив долонями голову, ледь-ледь ворушив пучками довгих пальців у довгому білому волоссі.

— Чуєте? — Каламар сіпнув Стаха за плече.

— Чекай! Чекай!.. — помахав пальцем, потім лівою рукою хитнув у повітрі Стах і долонями стиснув обважнілу голову.

Примружився й спідлоба дивився на Каламаря. В очах задвоїлося і задробилося, замерехтіло, посіялося, та він усе одно бачив тільки дебелого, широкого в плечах, розповнілого чоловіка у великих заболочених чоботищах. Складені руки Івана Каламаря лежали на виступаючому череві, важка похмурість па круглому лиці од зморщок по чолу ділилася густими смугами брів і буйною чорною поростю між бровами.

На голосницях Каламаря вже вибилася сивина, та Іван Стах заплющив повіки, знову плив у минулі далекі роки, сам молодшав на цілі десятки літ. І вже бачив себе у вишиваних статечними ґаздинями священних одягах з домашнього полотна для літа на полі, між нив, у червневі зелені свята. Тоді, коли у природі і зело, і тваринка радіє та веселиться, квітне і буйнує, наливається й тужавіє плодом та зерном, а нива до сонця рясно тягнеться колосом... А він, Іван Стах, іде попереду громади парафіян, кадильницею в руці помахує й пускає з неї хмаркою

легкий пахучий димок ладану. За ним дяки поспівують то "господи, помилуй", то "подай, господи", літні чоловіки помагають дякам то влад, то невлад, за чоловіками йдуть жінки — котра з дитиною на руках, котра мале веде за ручку, а котра без дитини... І всі вони наряджені, всі урочисті, як саме верховинське літо, бо йдуть святити царину, аби травицю посуха не спалила, аби град посіви не столочив та до праведної землиці не прибив людську кервавицю. Ідуть просити, аби дощі були щедрі і теплі, а вітри легкі і гожі. Він тепер уже запаху ладану не чує, дарма сизий димок в'ється перед самим обличчям. Бо широке поле йому пахне травами і квітами, сади повивають його ароматами, а груди розпирає лоскотний дух нив. Тепер уже йому побожно співають не дяки, а неземними голосами захлинається пташня доокіл, співає нива і сіпожать, співають гори, співає небо дивним гомоном. Він оглядається по своїх парафіянах і бачить Іванкову маму. Хлопця вона веде за ручечку — малого, чорноволосого, окатого... А між чоловіками — статечними господарями — сам Іван Каламар — Іванків батько. Ні, не нинішній, погорблений, посивілий, з плетивом густих зморщок на смуглому лиці...

— Може, й обмана! — вихопився Іван Стах з дивного забуття й посвітлілими у далекій мандрівці очима глянув на гостя.— Але їм — таким, як твій няньо, як твоя мама, прощена би, як твій дід і твоя тітка, — їм щось треба...

— А що їм треба?

— Коли б їм нічого не треба, було би страшно... — так, ніби вже міркуючи сам тільки з собою, мовив Стах. — Як тобі пояснити? — Ураз замислився, бо тепер уже добирав слова, що їх іще ніколи нікому не казав. Він бачив селян у неділю і в свято, у великий піст і м'ясниці. Бачив у купелі при хрещенні малих, котрі самі не знали, що з ними коять і що з ними коїться, бо протест виявляли хіба захлинистим плачем; бачив тих, котрі лежали в невиліковній недузі й чекали смерті, як чекають невідступне і неминуче, зате хочуть самі піти з життя чи хтось хоче за них, аби пішли з життя, з тим останнім єлеєм помазання, після котрого уже і найстрашніші дороги здаються нестрашними... Бачив і тих, що

лежали в труні з п'ятаками на очах, з восковою свічкою в хрестом складених руках на грудях, перед перекопаною черленою верховинською землею на цвинтарі...

Трусонув білою куделею на голові, проганяючи моторошні картини, бо вже бачив у церкві відданицю і жениха — в золочених вінках з хрещатого барвінку, з розмарином і чічками, наряджених у вишиванки, чув весільну пісню і бренькітливий гомін цимбал... І всюди був він — отець Іван Стах. Уводив у життя, вінчав, ховав, наставляв і розраджував, відпускав гріхи і накладав покуту за цих, лякав геєною і потішав царством вічним...

— Так, так... Я знаю... Хтось скаже — наша наука застаріла. Та я і сам не кажу, що вона не застаріла... Але я хотів би знати: що ти їм даси? Що ти сам даси їм замість неї? Коли у них є не тільки отут! — Стах узявся рукою за черево, а далі перевів долоню до серця: — Коли у них в і отут... Що ти їм даси, коли вони чогось та потрібують... Я старий. Може, вже й дурний, та хотів би чути од тебе, молодшого!..

Каламар зібрав чоло двома великими пругами:

— Я їм дам клуб!

— Мало!

— Я їм дам кіно!

— Мало! Іване Івановичу!..

— Я їм дам ще співи!

— Мало! Дай більше!.. Не скупися!..

— Я їм дам забаву!

— Мало! Забави мало!..

Каламар звів палець угору — щось шукав.

— Гм?.. Що я їм дам?.. Ну, дам їм ще лекцію!

— Мало, Іване Івановичу!..

— А ви що їм даєте? — раптом гість розсердився.— Казочку про Адама і Єву? Про Каїна і Авеля? Про Ноїв ковчег і воскресіння Лазаря?.. — Каламар готовий був вигорнути з пам'яті усі притчі і небилиці, що їх сплодили євангелісти й святителі — тямив по науці, котру чув од самого отця Стаха ще школярем.

— Добре, сину! Кажеш, казочки? А звідки вони пішли і для чого вони були? У казці про Адама і Єву, про Каїна і Авеля, про блудного непоштивого сина була і велика правда! Був закон!.. Було древо пізнання добра і зла... Було "не сотвори собі кумира ні у водах, ні під землею, ні на землі..." Казки з неба не впали, як не впав з неба і сам я! А паску святити буду... Не я придумав... Еге, був час, коли твій дід і твій няньо святили паску на дощику — пани-чужаки хотіли, щоб ми на Верховині великдень святкували з ними...

— Будете святити?.. Ви такий упертий?..

— Буду!

На цьому слові Каламар повернувся й побачив зненацька на стіні портрет Стахового сина — Івана.

— О, Іванку! Тезку мій! Ти тут? Чуєш, що твій няньо каже?.. А я вже думав, що тобі, небоже, серед святих образів і місця не буде! Як тобі тут? Не тісно?.. От був хлопець! — вдався у прихваляння Каламар. Піп повернувся й собі до сина, що на портреті. Закосичений сріблястими котиками — не встигли посохнути і помарніти од цвітної неділі перед Великоднем, на двох Іванів тепер дивився третій Іван з саморобної різьбленої рами.

— Не сердіться, Іване Івановичу, але він вам не тезко!

— Як не тезко? Іване! —махнув рукою Каламар, апелюючи до портрета на стіні:—Ти був Іван, я Іван! Ми оба Івани!

— Цього мало! — мовив Стах.

— Ми з тобою, Іванку, до одної школи ходили...

— Мало! І цього мало, Іване Івановичу!— мов за сина, тепер уже відповідав Стах.

— Чуєш, Іване, тезку! Твій няньо каже, що мало. А ми з тобою на толоці разом корів пасли, потім у партизанах були... Ми з тобою одного понеділка разом і в добровольці з села пішли... А потім ми разом переорювали межі в соні, з пережитком у Забережжі твердо боролися! — не вгавав Каламар, бо тепер вишукував знову і знову те, що в'язало двох Іванів-ровесників докупи — живого і вже неживою.

Стояв високий, біловолосий, зсутулений в плечах з безпорадно опущеними довгими руками Стах. Заглибленими в очниці зірницями дивився на свого сина Івана й умить бачив тут, у хаті, стару Антониху в той жовтневий ранок сорок сьомого, коли сам ще клячав перед божницею в молитві, а вона тихо зайшла й собі склала руки до отченаша коло порога. Моторошністю і раптовим невідомим страхом пробрало його наскрізь, він чув, як ціле тіло береться морозом. Тому швидко

перехапував листи книги, далі поцілував краєчок листа і глянув па жінку — тільки якийсь мусай так рано міг до нього її привести. А вона коло порога стояла і не знала, що має казати, бо губи тремтіли, на очах дрижала і світилася велика сльоза.

— Івана вашого, отче, сеї ночі убили...

— Івана? Як?.. Де?..— Чув тепер уже не Антониху, а самого себе у раптовому відчаї.

— Мого Іванка вбили...— промовив Стах й оглянувся: а де Каламар?

Той вийшов, коли Іван Стах тримав долоні на очах й розпачливо похитував головою.

На цвинтарі...

В темному закапелку чайної коло столу двоє.

— Ти чуєш?

— Га?..

— Вона... скруха, мені їсти не дала!.. — дожовуючи великий, окремо засмажений кусень м'яса, закліпав чорними очима в малих очницях Іван Каламар, коли Петро Фіцачок і собі порався — шматком хліба вилизував з тарілки рештки приправленої червоним перцем підливи.

Фіцачок мить говорити не міг — заважала їжа. Тому тільки рукою махнув, ніби тепер уже казав: "Май розум при собі і не будь дурень!"

— А ти, браток, понімаєш? — Каламар лапнув сільського фельдшера широкою ручищею по плечу так, що той скривився.— Преподобний отець Іван казали, ніби його син не був мені тезкою!

— Хто з попами і жонами оре, той задницею волочить... — Фіцачок розтулив рота й тупо виставився на розчервонілого Каламаря.

— Знаю... Знаю, чим волочить!.. Понімаєш, вона, скруха, каже; "Аж би ти мене рубав на дрібні кавалки, я і так їсти тобі не дам, бо нині великодня п'ятниця!" — Каламар тут вхопив виделку, щоб дзенькнути.

— Чекай, чекай! — Фіцачок взяв побратима за лікоть, аби той не кликав офіціантку. — Я кісточки їй подробив би! Я би їй реберцятка пом'явшив, аби знада, сука, чоловіцький наказ! — Бравий побратим тепер розмахував кулаком по тісному прокуреному закапелку, наче одразу готовий був обороняти честь скривдженого приятеля.

— Е!.. Ні! Нема дурних! — Каламар запротестував.— За биту жінку нині треба давати одвіт по всіх станціях, а хвору мусай годувати! Здорова жінка порядок держить коло хати, тому коло здорової ти і сам чоловік! Еге, я ще долежував собі, а вона вже копала городець... Я до отця Стаха по дєлу, а вона робить!— тлумачив Іван і тут уже дзенькнув виделкою по кухлеві од пива.

Відхопивши заяложену плюшеву ширму, що звисала на рейці складками, перед чоловіками стала круглолиця, ще молода жінка.

— Два по сто з причепом! — велів Каламар.

Білий фартушок мигнув — жінка зникла.

— Піп тобі казав, що ви з його сином собі не тезки?

— Але і я йому припік! — стулив губи Каламар і вже чекав, щоб сам побратим про все допитувався.

Фіцачок ніби не чув.

— Довго буде, неборак, думати, — знову Каламар.

— А чим ти йому?— схопився Петро.

— Я сказав преподобному отцю, що не сміє паски святити!

— А він?

— А що він мені?

— Я, браток, кажу: одного-двох ще таких на Забереж, і всяким попам, дякам і книжникам — капут!— розреготався Фіцачок, поляскуючи Каламаря по широкому плечу.

В закапелку з'явилася жінка з чарками і келихами. Підноса краєчком притулила до стола, зібрала непотрібний посуд, поставила напій перед гостями. Тільки повернулася йти, коли несподівано її чіпко вхопило за ногу тугими кліщами.

— Іване, держіть руки при собі!.. Повім жінці, будете від неї биті! — розчервонілася.

— А ти дурна казати жінці? — Каламар навздогін, та його вже не чула, бо тільки посуд цорконів на підносі.

— Біда з ними, біда і без них! — Петро хитнув головою до Івана, піднімаючи чарки.

Побратими випили. Глибоко і затяжно процідили повітря крізь шматок хліба, витерли губи, мугикнули.

— І хто її таку гірку вигадав на нашу голову? — Каламар поморщив невисоке, у двох складках чоло.

— Аква віте!.. — зняв пальця вгору Фіцачок.

— Що ти белебениш? — здивувався Каламар.

— Кажу по-вченому! Не "московка", не "горілка", не "столична", а аква віте! Вода життя, значить!

— Як по-вченому її величають — мені однаково! Добра, та й готово!

— Бодай з каменя текла! — підхопив Фіцачок.

— Та й не висихала! — погодився Каламар, тут же дзенькнув знову виделкою.

За хвилину перед побратимами знову стояло питво. Несміливо, ніби когось шукаючи, виглядаючи, обережно імився за плюшеву червону заслону-перегородку дід Федір Ребричка. Либонь, знав, що в тому закапелку чайної не кожному дозволялося сидіти. Невисокий в статурі, нешироκий в згорблених плечах — літа лягли тягарем, колишні заробітки по чужих краях — ношею і передчасною старістю. Дід знітився й уже готовий був задкувати од Івана та Петра.

— Діду, гов! — гукнув Каламар.

Ребричка так покірно став, наче провинився у чомусь.

— А ви, діду, п'єте? — по склянках Каламар мигнув чорними очима, що каламуттю заволоклися.

— Ні.

— Пийте, діду, однаково помрете!

— Нема, синку, за що!..

— Як нема?

— Гм... А нема... Коби, синку, такому, як я, старому, вже хоч їсти було що!

— Продайте, діду, від баби міх картоплі та купіть собі паленки!

— Ого-го!.. То би мене стара з хижі вигнала!

— Продайте, діду, гачі та напийтеся! — Каламар не відступав.

Дід забувся на п'яних, раптом підтягнув драntливі поли фуфайки з-над пояса дешевих сірих штанів — і тільки пряжка блиснула сковзаючи.

— Не дурійте, папашо! — поспішив Фіцачок, так і не відаючи — жартує дід Ребричка чи направді.

Каламар тицьнув пальцем до склянки:

— Пий, діду!.. Аби ти знав, що на світі добрі люди ще живі.

Ребричка поступливо скосив прижмуреними очима, махнув рукою, повернувся, далі плюнув. Тільки замусолена заслона гойднулася за ним.

— Старий падеться тобі ще якимось і родаком?

— Вуйком... По першій жінці... — Каламар схилив голову на груди, бо відчув біль.

У вухах Івана гуло. Увесь був тепер на Красному груні тої ранньої зеленої весни, коли тільки-тільки вибрався з першою жоною Марійкою ярювати. Од батька дістала в посаг на корову сіна, лісок і толоку. Вперше ґаздували собі. Літувка була понівечена вітрами та негодами. Він латав дранкою дах, вона замащувала полупані стіни, білила глинкою для чистоти і привітності. Потім зносили докупи ріща, розпалювали ватри. Перекопували паленища, сіяли овес і ячмінь, по кошарах садили картоплю.

Намозолений денною працею, Іван увечері прилягав на галявинці обіч халупи й дивився, як вогники блимають у далекій Забережі, у долині Тересви. По легкому вітрику листом шептали дерева, з ущелини-урвища примовляв потічок, дзвоником подзенькувала корова на палі.

З халупи озивалася Марійка — кликала до вечері.

Заходив тоді, коли ватра осявала засмагле Марійчине лице, — молодиця доладне поралася коло плити: мішала у горщику-залізняку токан, смажила яєчню... Іван ще хапав відра й схилом біг до джерела по студену воду.

Хвильку перед криницею застигав, бо широкий місяць уже не висів над густим темним лісом, а мив лице у воді. Щоб не збити каламуть, Іван обережно зануряв відро, місяць гойдався над вінцями, поки не вихапував його й не ніс до хижі.

Тихо вечеряли, потім двійко лежали собі на сіні. Їм небо світило зорями, місяць щедро кидав сяйва до літувки. Чули, як полонинський вітер гуде у зрубі, а незабаром Марійка засинала — натомлепий сон

склепляв повіки хутко. Тулився до неї, чув, як дихає і пахне зеленим полем, проростаючим лісом і теплим молоком...

"Я... Я сам убив її!"— ворушилося у нього, бо перед очима було те надвечір'я, коли одного разу з села Марійка вернулася нечекано-негадано скоро. Він був сам не свій.

Хтось з Марійкою прийшов по хустку для весільної корогви — жінка мала велику, з рясними ружами і трояндами, з довгими шовковими торочками. Молодиця відчинила скриню, а там — Клебанюкова Парася, Іванова любаска. Обімліла господиня в страху, а великий жаль обернувся потім недугою до неї — через рік небога сконала.

— Я сам винен!.. Чуєш, Петре! — Каламар вчепився за чорного чуба лівою рукою, правою ж розстібав комір, бо його тепер щось холодне брало за карк.

— Що ти, що ти, Іване! Не будь дурень! Твоя Марійка померла природною смертю, на сухоти! — розраджував Петро побратима, бо не вперше за столом при горілці бачив його таким.

— А правду кажеш?— ніби за щось хапався Каламар.

— На мою грішну душу, що кажу правду! Аби я так рана дожив! — витверджував Фіцачок і розводив руками перед порожніми склянками, перед тарілкою з шматком пшеничного хліба і дотлілим, пальцями розчалапаним недопалком.

— Коли кажеш правду, коли ти чесний, тепер підеш зі мною до неї! — проціджував крізь великі білі зубища Каламар і вже дзенькав виделкою по тарілці так, що аж підскакували на столі.

— Як?.. До неї? — видивився Фіцачок, а Іван нічого не чув, вже ні на що не відповідав.

Мерщій перед побратимами стала жінка в білому фартушку і легко зібраній на потилиці зав'язаній хустці.

— Два рази по сто? —слухняно спитала.

— Чекай, чекай, небораньке! Не горить, встигнеш! — витягнув руку Каламар. Принеси мені одну "московку", банку грибків, буханку і кусень сала!.. Раз, два!

— Що просите, Іване Івановичу?

— Що чуєш!.. Духом неси!

— Скільки сала?

— На двох! Чотириста грамів.

Повернулася йти, а він:

— Два рази по двісті! Причеп не забудь!

— Іване, що ти! Ми вже і так чуємо в голові дурня! А коли по двісті, довбнею ударить!

— Най б'є так, аби лоб тріщав! А коли ти маєш мене за чоловіка, коли ти мені камарад, коли ти чоловік, а не пуста онуча,— вип'єш! Бо я нині маю дяку випити на її честь, на її вічну пам'ять і блаженний покой! Бо доки вона була мені жінкою, я був собі чоловіком!.. Бо 'м її любив твердо... Та був я дурний, як цап, і все мені пішло з полудня!..

— Не гризи та не їж себе, побратиме! Не завдавай собі жалю! Їй, небозі, трава на гробі зеленіє, а ти живий та й про живе мусиш думати!..

— Ага! Драстуй, моя люба "московочко"! — Каламар погладив пляшку, коли офіціантка поставила паленку на стіл. Дзенькнули і склянки. Побратими переглянулися, потім руками до питва потяглися. Не поспішаючи, повільно, мов ступити мали до холодного броду. Петром трусонуло, аж обм'як, та Каламар уже простягав своїм добром до нього...

Виходили на вулицю.

Кишеня Каламаря відвисала під пляшкою й побулькувала, як жива. Іван тулубом налягав то на праву, то на ліву, злегка ними косив, тому тепер здавався клишоногим. Часом перетинав вулицю аж упоперек, брався до ярка, та тільки опинявся на краєчку, як знову напружував увагу й чалапав прямо. З-під пахи Фіцачка білів згорток, піджак стовбурчило пляшками. Петро тут, там брав побратима під руку, той не давався й казав, що добре знає дорогу сам, сварився й доводив, ніби розуміє і те, скільки одному порядному чоловіку випити можна, а скільки паленки випивати не слід...

Поволі сонце хилилося в тихе надвечір'я.

Овид над Забережжю то спинався в небо ломленими велетенськими горбами, то круто западав глибокими ущелинами, а ген-ген тягнувся рівною смугою-сідловиною й кам'янів холодними хвилями.

Від давнього єврейського кладовища з замшілим тесаним камінням по могилах на рівному пагорку кручі, що безладно поросла вільшаником і верболозом, дорога вгору повела схилом до цвинтаря з хрестами на широкій долині, густо обсадженій ялинами, що в надвечірню пору розхристано чорніли кострубатими чорними прапорами.

Ветхі ворота при вході почеплено на дубових стовпцях гужовками замість петель. Війне вітер — гужовки жалібно риплять, воротами колише... Тут-там у живоплоті ще завалялося на колах по нитці іржавого

дроту — мало хто в селі вже і пам'ятає, при якому старості парубки ходили на полонину Чорну, збирали дріт — залишався од першої світової війни. Потім громадою обводили іржавим і колючим цвинтар, щоб корови не топтали могил, а кози не нівечили посаджених щеп.

Побратими часом зупинялися й поглядали в долину. Віддихувалися. Потім знову силоміць долали крутогір і вибиралися на кладовище з такими потугами, що їх, здається, досить було б для повалення не одного бука.

Вже їм у підніжжі гори темною смугою чорніла ріка, тут-там біліли хати новими дранковими дахами, над хатами звивалися сизі димки — жіноцтво перед Великоднем палило печі, пекло... На узбіччі великими погаслими свічками бовваніли надгробні тесані плити, а небо опускалося все нижче й нижче густіючою блакиттю.

— А к-кажи, п-ппобратиме! Ци видиш м-мою хи-хижу звідси? — озвався розморений Каламар до Фіцачка. Так, наче не знати про яку хитромудрість велося.

Фіцачок довго никав зором, брів очима по вулицях, поки нарешті метикнув, а де той куток села з садибою Івана.

— А т-тепер, брате, коли ти т-такий р-розумний, к-кажи: де я д-довше буду — т-там ци-ци-ци тут? — Каламар од своєї хати повернувся до цвинтаря лицем і запитально застиг рукою у повітрі.

— Тут, побратиме! Тут! Бо сюди нам усім дорога.— Петро недовго думав.

— Розумний ти! А хтось казав, що ти дурень!

— Де він є, най йому зуби виб'ю! Най йому дам так, аби ясні звізди на небі увидів!

— Не треба, не треба!.. — Каламар поступливо вхопив Фіцачка під паху, поволік за собою на цвинтар.

Пленталися мовчки.

З Ясенови подув лагідний вітрик. Гора диміла легким туманом, що спливав поволі з ущелин у надвечір'я.

Каламар ступав між могил — насипаних недавно і ще не порослих дерном, ішов поміж прадавніх замшілих хрестів з раменами і без рамен, похилених і скособочених, обвіяних вітрами і обмитих дощами. Іван брався на праве цвинтарне крило — звідти цілу Забереж було видно як на долоні, і там була похована небіжка Марійка.

— Добрий вечір, Марійко! — Каламар пригнувся над могилою з цупким дубовим хрестом й упав на коліна. Великими руками розкинув, горнучи до себе зелений обліг і розпучливо похитуючи головою. Здригнувся важкими раменами, й ураз почулося уривчасте ридання...

Петро Фіцачок стояв над побратимом і не знав, що має тепер йому сказати для розради й потіхи. Тримаючись розведеними хрестом руками зеленої могили, Іван ницьма коцюрбився, клячав і плакав.

— Годі, годі! Ти її уже не воскресиш! Не плачі — тільки всього й знайшов Петро.

Іван вийняв з кишені ту ж білу пляшку й гепнув денцем по могилі — вибив заглибину, щоб пляшка бува не перевернулася. Сягнув рукою до Петра, аби той подав усе припасене. Хліб, солонина, склянки і банка маринованих грибів мерщій були розкладені на горбочку. Наче з-під самої землі, миттю виросла ще одна пляшка — її з кишені непомітно добув Петро.

— Молодець! Молодчина! — неначе зрадів Каламар, якось дивно розсміявся й ляскав долонищею Фіцачка на похвалу. Бульбулькнула паленка до трьох склянок.

— Бери пий! Аби нам вік продовжився тут, а там як уже буде!..— ткнув Каламар своєю склянкою в небо, потім сягнув до Фіцачка.

— Пиймо, братку! Бо на тім світі нам уже не дадуть! — примовив Фіцачок і посміхнувся до Каламаря. Одним махом питво гулькнуло до безодні.

— О, коби ти, небого Марічко, знала, яка вона гірка!.. Яка вона гидка! Пий з нами! Видиш, ми її, сараку, мусимо пити! — Каламар третьою склянкою бризнув по могилі.— А вона, небога, моя Марійка, не любила цеї отруї! В рот не брала!.. Одного разу, пам'ятаю, її заболіло в струнку, а баби кажуть: "Випий, Маріко, поможе!" А вона — ні та й ні! — похитує задумливо головою Каламар, а Петро Фіцачок заїдає білими грибками.

— А ти знаєш!.. Нема гіршої біди, як коли жінка візьметься пити!.. Чоловік ще сяк-так і вип'є, і щось д' хижі принесе!.. А жінка коли вже п'є, то останнє відтягне за брагу! — пустився в бесіду Фіцачок, а Каламар уже пригадував бабусю Марисю — колись була ґаздинею, а дійшла до того, що, небога, валялася попід тини на сміх та огуду цілому селу, бо в паленці сподівалася знайти загублене.

Побратими пили ще і ще. Залишати в пляшках було нічого та й забирати з собою не мали що. Під високим хрестом, що розвів рамена, як могутній велет розводить дебелі руки, ген-ген у вишньому кінці цвинтаря клячали літні жінки малими чорними громадками. Каламар і Фіцачок їх не бачили, бо вже словом оберталися довкола того, яка натура несправедлива — якійсь сірій вороні дала для життя під небом літ аж триста, а чоловіку — вік короткий...

Іван уже бачив, як чорні ялини довкола цвинтаря ідуть у химерний танок, як хтось на них позапалював великі зелені ліхтарі, як захід палахнув червоним вогнем — за горою Делуц гасло сонце.

— А нам би тепер солонинки з рожна... заїсти! Ачей дурень нас лишив би! — Каламар кректів, мружив брови й вигрібав у могилі небіжки ямку.

— Бери їж, небого, аби ти мені не казала, як стрінемося, що я для тебе скупився! — Іван тут вигортав гриби до лунки й оглядався довкола по цвинтарю.

— Ой, куме! Що нас тут холодом узяло! Смаженої на ватрі солонинки і я з'їв би! — Фіцачок ласо потирав руки й вайдувато пострибував на місці, щоб так погрітися.

Околиця поволі бралася сутінями, й з гір уже подувало вітром.

— Ти принеси рожни і ріща! А моє діло — дрова! — велів Іван.

Фіцачок ще постояв, ніби чекав дальшого наказу, потім поволі почвалав до недалеких чагарів за цвинтарною огорожею. Тут же потріскував сушняк, чулася бесіда — Петро сам з собою про щось мимрив, наче ураз сварився. Іван Каламар, не барячись, пішов і собі цвинтарем. На тому місці, де починалися похилі, у літах, з раменами і без рамен, вивітрені хвищами і обмиті дощами продовж багатьох років, дубові і смерекові, сливові і ясенові хрести, зупинився. Хилитнувся миттю дозаду так, наче од когось дістав позаушника, тут же схопився й почав талапати розтоптаними ступнями по могилах. Хрести хрускотіли сухими кістьми й лицарями падали на зелений весняний моріг. Перед Іваном повзла довга чорна тінь — останні промені гасли, бо верховинське сонце ховалося за насуплений похмурий овид.

Пройшовши геть далеко, Іван повернувся назад і почав збирати поламані хрести, як збирають скресаючими каламутними водами принесені і викинуті на зарінок дрова.

— Ку-ку-куме! Що ти накоїв? — гикаючи і затинаючись, здивувався Петро Фіцачок, коли став з ріщам над громадою хрестів.

— Пе-пе-ппережиток! — Каламар видавив з себе і ткнув рукою в кінець цвинтаря, де високо піднімався й. розводив рамена стародавній хрест.

— Ку-куме! — тільки хотів щось сказати Петро, коли над ним велетенською громадою повис Каламар.

— Пали ватру! Уб-б'ю! — Іван замахнувся стовпцем. Петро заслонив обличчя ліктем, бо над самою головою побачив довжелезного іржавого цвяха — стирчав із зарубини, де колись було прибите поперечне рамено.

...Цвинтарем ліниво стелився дим.

...багаття дотлівало

Іван Стах зарубував ручною пилкою зубці в дошках — майстрував вулики для роїв. Сонце пригрівало весняно, тому до рамен відпущене волосся жмутком зібрав на маківці, шворкою зв'язав і притиснув ковпаком, що його сам пошив собі з ветхої солом'янки.

Від бджільника, що стояв недалеко плетеної з фашиння огорожі, пахло вощиною. Повітря повнилося легким і лагідним гомоном пори, коли мошва почула силу життя й вироїлася.

Робота пилкою Стаху давалася нелегко. Важкі руки склав на колінах, глибоко віддихався. У грудях давило, стискало, а між лопатками так нило, якби хтось холодною кригою припікав.

— Сило праведна!.. — зітхнув і зором застиг на дощаному бджільнику, на вуликах — щілки-льотки на них були рясно обліплені бджілками. — їх ніхто не вчив... їм ніхто по радив, як, та коли, та з якого квіту, а вони, небожатка, трудяться... Таке мале та роботяще — чоловіку приклад і наука!..— говорив Стах сам з собою, бо відколи завівся у бджоли, чим ближче їх пізнавав, все більше дивувався гармонії і тим строгим закономірностям, що були правилом їхнього життя.— І кажи, що без промислу Всевишнього... — витверджував тепер старий, бо у всьому хотів бачити приналежність і тої сили, що для неї змарнував ціле своє довге життя.

Замилувався цупкими саджанцями в городці — деревцята плекав, щепив і гордився тим сортом яблук, що його сам вивів: яблуня навесні пізно зацвітала, і їй уже не страшні були приморозки. Плоди достигали швидше й зберігали добрий смак до самого великодня. Либонь, саме тому Стах і хотів назвати садівничий здобуток "Христове яблуко". Досі не відав, а чого це не подав документа, щоб селекцію визнали за ним. Певно, тому, що до нього прискіпався якийсь агроном-невдаха, обіцявся все вилагодити, навіть брався про Стахові досліди написати популярну брошуру, тільки просив, аби той з ним авторством поділився. Стах на зговір видався досить крутим, тому й мусив вдовольнитися, щоб яблуні цвіли і родили по садах забережан без паспорта, полюбляли їх і в навколишніх близьких та й досить далеких селах під скромною назвою "Скоростигле забережанське".

"Чекайте, батьку! Розгаздуємося, задужіємо, ми вам у колгоспі цілу школку відведемо! Отам ви вже на свій смак і розсуд для кожного святого по сорту виведете!.. А ми їх собі поіменуємо іменами найвродливіших забережан! Так вони і підуть по білому світу!" — Іван Стах пригадує тепер, що говорив одної весни його син Іван незабаром після організації колгоспу в Забережі.

Стах тепер уже бачить сади по схилах довкола села. Дерева квітнуть у ту пору весни, коли небезпека приморозків минула; в садах багато сортів, що їх він і вивів. Ні, вже не цей самий, нинішній отець

Стах, бо попівські одяги скинув, бо він уже просто садівник у колгоспі — порається в шкілці, садить і щепить, вирощує... Вчить інших, як вирощувати, бо треба садами засадити цілі великі околиці. І не лише в долині Тересви...

— Боже, боже! Не май зла до мене, грішного, але я тобі скажу правду! Бо я тобі, господи, давно збираюсь повісти тільки одну чисту і святу правдицю! Ти єси несправедливий і злий бог! Усе життя нидію, костенію і заклякаю на службі у тебе, а ти од моїх онуків батька, а ти од мене сина забрав!.. І вже не буде кінця, і вже не буде краю моїй великій печалі! Хто мене розрадить, хто мене потішить у ній?..

Іван Стах довго-довго дивиться на цвинтар. Уявою він тепер бачить білу огорожу зі смерекових штахетин довкола могили сина. На могилі дощаний стовпець, суриком пофарбований, нашвидкуруч збитий великими цвяхами. На могилі і тримаменний хрест з дубка-польовика — поставив його він на сороковину після похорону сина.

Зорить вицвілими очима по групку з рядком чорних ялин на межі доти, доки пекуча сльоза не набігає, краплею не нависає, не котиться лицем.

— Господи! Я міг орати землю і плекати сади!.. Я міг бути пасічником і столяром!.. Чого ти пустив на мене тяжку кару і звалив на плечі тягар служіння тобі скрізь і всюди?.. — ремствує отець Стах, бо тепер чує свою немилосердну самотність, як ніколи досі.

З Лужка озвався довгим пронизливим гудком паровоз вузькоколійки. Стах знає, що зараз рівно одинадцята година, й уже чекає, коли перед садибою пропливуть вагони з великими вікнами і обличчями в них. Не минає десяти хвилин, як стукіт коліс тоне в стогоні двигтіння паровозної тяги — на підйомі машина видає останні сили, щоб раптом не зупинитися...

Як учора, як позавчора, як рік і два роки тому, вагони з людьми вриваються в будення Івана Стаха крихтою різноманітності і дивної забави.

— О! То і ви, отче, умієте щось майструвати? — Іван Каламар несподівано рушив повільний плин думок Івана Стаха. Старий схаменувся, взяв пилку, ніби саме тепер хотів показати, що він знає і що він може. Потягнувся за дошкою з накресленими в кінцях зубцями — їх мав повирубувати. Притиснув дошку коліном до колоди, міцно імив за край лівою, в правій же тримав знаряддя. Пилка протяжне задзвеніла срібною луною криці, що втиналася в біле тіло смеречини нагостреним полотном легко і рівно, як цього бажає собі добрий майстер.

— Ого-го! То ви, отче, справді умієте і щось таки можете! А я думав, що ви всього жартуєте! — Каламар пустився сміхом, дарма що добре знав невсипущу натуру Івана Стаха.

— Стій! Дивися, щось увидиш! — мирно мовив старий, бо все ще не міг збагнути відвідин учорашнього гостя.

— Ого-гов! Стояти у нас нема часу!

— Час — не вовк, до лісу не втече! — з легкою посмішкою кинув Стах, і тут білим струмком тирса полетіла, а пилка слухняно в'їдалася в дошку.

— Стояти не будемо!.. Я прийшов на два слова!.. Я прийшов, аби ви мене висповідали і причастили! Правда, я нині уже і їв, і пив...

— Коли так, тебе можна без сповіді причастити по хребту буком.

— Та не жартуйте!.. Ви мене якось так... як великого грішника.

— А хіба ти у гріх віриш?

— Гм... Я не вірю ані в гріх, ані в чорта, ані в бога!.. Але гріхи, як видите, роблю!

— Знаю, знаю, що робиш...

Тут Іван Стах сподівався, що Каламар відчепиться, піде собі дорогою. Тоді він зможе спокійно майструвати далі. Та ні! Каламар знову:

— Висповідайте мене і причастіть, отче преподобний!

Стах зняв з голови клобука, торкнувся долонею білого волосся. На цьому губи його затремтіли, щось вхопило за горло, тому голос зсередини вирвався не відразу. Прудко старий закліпав очима:

— Можеш, Іване Івановичу, не мати честі до моєї служби!.. Не можу примусити, щоб ти ходив до сповіді і ставав до причастя. Ти маєш свій розум! Але ти не маєш права кепкувати над моїм білим волоссям. Бо то вже діло і моє, і твого батька, і кожного в таких літах, як мої!.. Пам'ятай, що старість, коли собі її заслужиш, прийде й до тебе... А ще одне скажу тобі і дам тобі одну пораду: нічим себе так не обрубаєш, не покалічиш, як своїм язиком! Язик теж приводить до гріха!..

— Видно, з вами вже і пожартувати не можна!

— Я не твій ровесник! Жартуй з такими, як сам!.. Дарма Стах говорив спокійно, розважливо. Каламар відчув, як щось вогнем струменить од його серця й розпалює обличчя. Розпашілий, не витримав:

— Кажете, що таких, як я, треба причащати буком?

— Буком!

Тут Каламар, тепер уже в уяві, пригадував, як Іван Стах здалека йому кланявся. Правда, це тоді було, коли він, Іван Каламар, ходив по селу з печаткою голови сільради. Так було ще й тоді, коли Каламар головував у сільському споживчому товаристві...

— А ви до мене кланялися!

— Кланявся? Може, і кланявся... Та коли це було?

— Як я був головою сільської Ради.

— А ще коли?

— Ще тоді, коли я був головою есесте...

— Не кажу нічого, може, кланявся і тоді. Але признаюся тобі, Іване... Гоп, Іване Івановичу, я кланявся тій печатці, що у тебе була... То була моя хиба.

— Тепер я, правда, не на горі! Тепер я йду з гори! І на вас дивлюся всього з долини завідуючого громадським харчуванням Забережі... Подумаєш, начальник! Завідує буфетами... Чайною... — сміявся уже сам над собою Каламар.

— Хто на яку гору може, на таку піднімається. Буває, що на горі підпирають з усіх боків підпорами, аби неборака вітром не здуло... Але хто якими дорогами може і вміє, такими ходить... Дороги призначені кожному... Та повір мені, Іване Івановичу, що я радів би, коли б кланявся не тільки печатці!

— Ви кланялися печатці, що була довірена мені?

— Ти мене, Іване Івановичу, научив печатці не кланятися! І я перед усім чесним світом кажу: буду кланятися людям!.. Тільки людям!..

— Хе-хе-хе, — Каламаря розібрав сміх. Він втупив похмурі очі на ковпак з солом'янки — був посунутий набакир, з-під нього вибивалося біле пасмо.

— Ти, синку, не смійся й не думай, що я в житті робив усе тільки погане...

— А що ви вчинили, що ви чинили доброго?

— Я до твоїх горщиків не заглядав. Там, де твоє мололося, я свого міха не підставляв! — рішуче карбував од природи м'який і лагідний Стах. Та сказано було ще далеко не все. Старий схопився з колоди й став перед Каламарем.— А повім тобі, синку: те, що тобі давалося, — печатка голови сільради з усіма законами, правами і правдами, з усіма поклонами і почестями, печать голови сільського споживчого товариства з усіма повноваженнями і повновладдями, довіреностями і передовірами, — усе-усе тобі давалося на віру, у борг, з надією на тебе... І знаєш, яка біда тепер сталася?

— Яка? — схопився Каламар, хоч сам досі не второпав і частини з того, про що повідав Стах.

— Сталася біда! Ти не зміг повернути боргу! І тепер ходиш великим боржником...

— Ха-ха-ха! Отче преподобний! Про які такі борги ви мені тут мелете? Ще скажете, що я і вам довжен? Може, і вашому Іванові, прощун би, чимось довгую? То кажіть, прошу вас ласкаво, най віддам усе, доки я живий і здоровий!

— Моєму синові дай покій! Най миром спочивав! А мені не віддаси нічим ніколи. Бо не віддаси і тисячам тих, від кого брав довір'я в кредит!.. Від імені кого тобі давали довір'я в кредит.

— Про який кредит ви кажете? — дивувався Каламар.

— На виборах! Про той, що його тобі давали люди на виборах.

— Так-от! Щоб я не був кредитором, вам наказую вдруге: паски святити не смієте! Бо коли наказ порушите, будете суворо відповідати! Не смієте більш дурити людей кропилом.

— Тебе слухати не буду!

— Чому?

— Бо ти мені — не закон.

— Я вам не закон? Іван Іванович вам не закон? Люди добрі! Чуєте, що він каже?

Іван Стах задивився па розсердженого Івана Каламаря й не знав, що з гостем ураз коїться. Каламар стулив кулаки, ніби готовий був ними датися до погрози. Очима не кліпав, зміряв старого од ніг до голови, од голови до ніг. Господар приступився до Каламаря, добродушно, по-батьківськи взяв його за ручища й трусонув легко, жартівно!

— Іди виспися, синку мій! Прийде новий день, прийде з ним і більше розуму. А тоді і все буде добре.

— Коли спати, знаю і сам! А кажу вам останній раз: посвятите паски — дасте відповідь!

— Перед ким?

— Ви не знаєте, перед ким? О, ви мені не кажіть, що не знаєте перед ким! Ну, хоч би й переді мною!

Та отець Стах уже притискав коліном дошку до колоди й зарубував зубці. Легку тирсу, що полетіла смужкою білої пороші, підхапував і розносив без сліду вітер. Каламар постояв ще, хотів було промовити слово, та на нього вже Стах не дивився. Мугикнувши іще щось, похмурив брови й рушив з двору.

Латка синього неба

Лежав горілиць, і лишень латка високого неба у вікні йому синіла...

Лихо скоїлося так негадане, що досі не може прийти до себе. Котрий раз перебирав у пам'яті все до останнього моменту! Перед ним Іван Стах, коли йому дає наказа й погрожує відповіддю. Потім бачить веломашину під воротами й береться на неї сідати, бо має їхати до села. Уже їде. Голова каменем, у вухах дзвенить, у роті гірко, в горлі сухо, а в струнку — ніби з нього хтось вирвав чи випоров щось. Усе од вчорашнього перепою в чайній, потім на цвинтарі.

Чує, як кидає, б'є заднім колесом по камінню — вибирається з баюристої вулички од церковної садиби на рівний широкий шлях.

Несподівано з-за вигину показалася вантажна машина. Кермом мерщій крутнув до пішохідної обочини, а навпроти, як з-під самої праведної землі, виріс у чорному довгому плащі, в чорному капелюсі дебелий чолов'яга. Страх напав, що трапить під машину, тому рвучко загальмував.

Сидіння з-під нього вирвалося, телеснув собою на брук. Почув такий біль у лівій нозі нижче коліна, якби хтось залізною жердиною хряснув по

кістці. Стрибнув набік і тут же впав: біль від ноги зів'ялив, потлумив усього.

За машиною пороша никла на вітрику по нивах і полях. А він лежав, стогнав і оглядався, а де той невідомий у чорному плащі, чи нема кого, хто б зарадив у біді. Схопився вставати й сперся на лікоть, щоб не впасти. Потім якось звівся на правій нозі й обережно торкнувся лівою грунту — хотів ступити. Та тільки частину ваги опустив на ногу, коли засікло-закололо такими страшенними болями, що аж памороки взяли й піт холодний виступив.

Не пам'ятав того, як, коли, хто привіз його до лікарні.

Не пам'ятав і того, як перев'язували каліку-ногу...

Латка густого синього неба на нього дивилася пусткою і невідомістю.

Безглуздя каліцтва, що впало раптом, видавалося таким недоречним — ладен був кричати. Та не знав, на кого вилити лють,— у палаті чотири порожні ліжка були охайно застелені гладенькими покривалами й чогось нагадували йому тепер чотири снігові могили-намети. Тільки на п'ятому, в кутку, коцюрбився калачиком дід Петро Ясенова — колись перший скрипаль на цілій околиці. Старому спирало дихання, тому раз од разу, сарака, заходився таким голосним кашлем, якби хтось гупотів у сто бубнів. У хвилини, коли кашель минав, хворому легшало. Він про щось довго собі шепотів, окремі слова вимовляв голосно, потім замовкав, думав, поки знову не починав говорити сам з собою.

Потішним видався хворий дід Каламареві одразу. Тому він прислухався, чи, бува, щось не зрозуміє. Та швидко докучили дідові примовки і перемови...

Цілу ніч Іван пролежав.

Нога начебто не боліла — тільки ворухнути нею не смів. Чоло вкривалося холодним потом, застиглі очі тримав на вікні, що йому темніло великою чорною плямою.

Нарешті недільний досвіт з-за Красного груня являвся на землю ясніючим пругом. Од темного тла високої гори синява віддалялася спершу несміливо, а далі все певніше, певніше, аж поки не блиснуло, не розсвітилося радісним ранковим сяєвом.

Тільки тепер, змучений думками і виснажений безсонням, Каламар склепив повіки. Та сон його був короткий. Пробудився, ніби із гарячки вихопився. А можливо, Івана зі спанку рушив Ясенова?

Старий встав, коли на ранок благословлялося. Одягнув припасені для великодня святкові домашні ногавиці, рясно мережану і білим шовком гаптовану чисту сорочку, розчесав біле волосся, пробрав серед голови рівний проділ і розпустив косми пишним прядивом до самих плечей.

Тільки промінь блиснув розквітаючою черешнею біля самого будинку, Ясенова покірно став лицем до сходу. "Христос воскресе із мертвих, смертію смерть поправ..." — неначе комусь віщаючи радісне і незвичне, старий голосно поспішив у молитві. Він далі слова уже ковтав, губив, додавав од себе таких, що зовсім не в'язалися купи у молитовнім плетиві, бо тими словами Ясенова тепер не молився, а од когось, лишень йому відомого, просив благодаті, спокою, миру та щастя скрізь і всюди.

Над ліжком Ясенови у кутку висіла скрипка на вбитому до стіни цвяшку. Іван забачив її вчора, хотів спитати старого, яким чином скрипка примандрувала до лікарні, а потім медсестра сама сказала про все: часом сільський музика брав вірну подругу давніх літ і грав на ній. Хворі слухали, а він вигравав, поки не втомлювався...

— А ти, дід, можеш мені якоїсь затягнути?.. — зненацька Каламар озвався, бо надумалося вирвати Ясенову з тих світів, де він тепер перебував.

Даремно! Прохання послати "літечко тепле, порятунок худобиці од дикого звіра і мору, а людям спокою, миру і щастя скрізь, усюди" Ясенову захопили так, що він уже нікого й нічого не чув.

— Христос воскрес, синку! — нарешті дід повернувся до Каламаря.

— Драстуйте, діду! — голосно гукнув Іван, хоч добре знав прадавню звичку на Верховині — у літніх ще трималася — на Великдень, якийсь час по великодню тут один до одного кланявся не як в інші дні року.

Дід помовчав. Сів на ліжко, склав руки на колінах і хитрувато прищурив кліпки-повіки ясних очей.

— А чого ти, дєд, молишся? — Каламар застиг повернутою боком головою і занипав очима.

— На землі, синку, все живе молиться, бо свій порядок має. Коли ясне сонечко ще спить, моляться соловій у верболозі; моляться трави і дерева до неба, моляться корівка й овечка, коли лягають спати; ще і цвіркун уночі цвірінчить, бо і він, небожатко, хоче ясної днини в здоров'ї діждатися...

— Я, діду, не про усяку твар, не про мізерних хробаків хочу знати!.. — не дав договорити Каламар.— Я хочу знати, чому ти молишся?..

— Я?..— Ясенова дивився тепер проникливим оком.

— Еге!

— Я так... Бо 'м уже звик! — Жменю до вуха старий наставив човником.

— То, діду, поганий звичай! — Каламар гукнув сердито, бо здалося йому, що дід його обходить хитрістю.

— Може, й поганий... Хто його, синку, знав... Та ліпше поганий, як ніякий. Мене такому навчили, коли я був малий.

— Треба, діду, переучуватися!

— Пізно, синку.

— Треба хотіти, пізно не буде.

— Голова стара... Для моєї голови вже добре й так... На міністра мене пани не покладуть!

— А хто знає? Може, ще і покладуть! — пробував жартувати Каламар.

— А ти чий будеш? — Ясенова наче тільки тепер почав придивлятися, а хто з ним лежить у палаті.

— Іван Каламар. Ви не знаєте мене?

— Чий?

— Івана Заділського! Я — Каламар!

— Ага! Заділського?

— А я думав, що ви мене добре знаєте!..

— Отець іще робить?

— Коло хижі...

— А каліцтво, небоже, де тебе найшло? У бутині?

— На гладкій дорозі...— помовчавши, перегодя відповів.

— То, синку, впала кара за якийсь гріх...

— А за який гріх? — ніби виправдувався й дивувався Каламар, тут спохмурнів і задумався.

— Аще ділом, аще словом, аще помишленієм... — Ясенова доводив спокійно, з переконанням і певністю у кожнім слові.

— А ви, діду, який такий гріх тут покутуєте? Як виджу, богу молитеся, думаю, за невістками уже не ходите.

— Усяке зло, усяка біда, усяка неміч на чоловіка паде за гріх! Мала — за малий, велика — за великий!..— Ясенова ніби й не почув злого жарту.

Каламар подумав, що добереться до старого збоку, тому поспішив:

— А кажіть: у піст, у великодню п'ятницю гріх на скрипці грати?

— Не гріх!

— А коли гріх?

— Коли п'яному такого куражу додаєш, що здоров'я губить... — Давній музика тепер чув за собою провину, бо по весіллях смиком так

умів виводити, що після танцю-дроботанцю не одному доводилося сорочку викручувати...

— Я чував, діду, небилицю, як колись один музикант від цілої череди вовків оборонився скрипкою.— Каламар був радий, що розмова од нього геть-геть далеко пішла.

Ясенова немовби щось ковтнув, схвально притакнув головою. Далі посміхнувся:

— Не знаю, як з чередою,— може, хтось і мав діло... А я двом вовкам на скрипці грав.

— Як, коли, де?— ураз Іван взявся цікавістю й схопився на ліктях, чи, бува, дід Ясенова не жартує.

Старий жартувати не думав.

— Було тої зими, коли горіхи в садах геть повимерзали, а дика звірина з хащі в села спускалася за поживою. У М'ясниці мене і мого тезка — грав, прощун би, на цимбалах — попросили на друге село, до Терешева. Старий Федоран сина-одинця женив.

Коли гостинські розійшлися, десь на третій, а може на четвертий, день коло самої півночі я зібрався додому і собі. "Ходім та ходім!" — кажу побратимові. А він — ні та й ні! Мало випив і хоче укладатися спати. Та йому добре, бо ніякої жури не має, — дома у нього нема де горобцеві розгаздуватися, а у мене в хліві жеребна кобила на часі.

Пішов я сам. Іду скоро, бо мороз тисне, палить, та й на господарстві не знаю, що мене жде. На грунь дорога веде направець дебрями, йти нелегко, та весело і видно, бо довкола сніги білі-білі, небо чисте і звіздяне-звіздяне, а повний місяць світить так, як ясне сонце у днину.

З груня у долину я побіг прудко до невеликого ліска — дорога лежала через лісок. Раптом ні звідси, ні звідти, бо ні з неба не впали, ні з землі не явилися, негадано-нечекано на дорогу вибігли два вовки. Стали собі — і ні вперед, ні назад. "Ну, — думаю, — тут добра гостина буде! Вже моя кобилка ожеребилася!" А по хребту чую, як мурашки лізуть та лізуть одна поперед одної, а на голові волосся таке, як дріт, — піднімається і стирчить...

Я стою, і вовки стоять. Я дивлюся на них, а вони дивляться на мене. Я рушаюся, і вони рушаються. "Будь-що будь! — думаю собі. — Так легко із сього світу не йду!" І взяв я скрипку та й заграв наостанок. І такий мені жаль учинився, що мушу молодий пропадати, а дома залишаються малі діточки на жінчину голову, що видиться мені — і моя скрипка уже гіренькими слізками плаче. Не тямлю нині уже, довго я грав чи не довго, пам'ятаю лишень, як вовкове голови до неба попіднімали і жалісно завили самі... А потім взялися й зникли у гущавині...

...Нарешті ґелґіт у вухах Петра Ясенова ущух. Йому здавалося, ніби на голову треба накладати обручі,— розпадалася од того гомону, що ним палата наповнилася. Спершу коло Каламаря на ліжку сиділа жінка — принесла і печеного, і смаженого, і вареного. Потім ввалився голова ССТ — середній, червонощокий, кругленький чоловічок. Цей собі розпитував, що, та як, та коли, та де, знову що та як, далі нищечком з-під цахи вийняв пляшку, й почалося взаємочастування.

Було, хотіли пригостити і діда, але той після відвідин онуків відчув слабість, повернувся лицем до стіни й удав, що спить. Мабуть, сам голова ССТ підійшов до Ясенови близько, а старий захропів. Відвідувач лишень рукою махнув:

— Даймо йому покій! Дід уже своє випив!.. Коли гутірка хворого Івана і його відвідувачів натомила, хтось забачив скрипку й забажав музики.

— Дєд! Ану бери свою подружку та потіш нас маленько! — гукнув Каламар.

Марно!

— Дивний дід! Ні пити, ні на скрипці грати не хоче! — кинув хтось.

— Може, старий грає лишень за гроші та думає, що у нас їх нема! — хтось пустив сумнів.

Питво розійшлося по тілу, Каламар наче затерп. У невиспаного злипалися повіки, тому гості поволі розходилися.

Небо спливало вгору легкою блакиттю, що над овидом здавалася золотавою, бо сонце поволі хилилося на нічний спочинок.

Латка неба у вікні мріла тихим спокоєм синього надвечір'я.

Петро Ясенова відчув полегкість і захотів глянути надвір. Йому здалося, що недуги од нього відійшли остаточно, що він цього літа ще візьме косу й вибереться на Прелуки, на Кичеру з косарями — давно не бував по цих кісницях. Він уже чув, як його волосся розчісують настояні на травах і пахучих зелах полонинські вітри, прижмурював очі на сліпуче-ясному сонці — таке світить тільки в горах, відчував приємну ломоту од криничної води з-під того предковічного бука, що увесь поріс кудлатим лишайником та зеленим шовковистим мохом.

В одну мить гори мовби покликали Ясенову гомоном чар, і він уже знімав з цвяха скрипку. Спершу ніби несміливо, пробуючи звуки по струнах, потім певніше, певніше, й старий музика заграв. До палати саме збиралася входити дівчина в білому халаті медичної сестри. Та вона тільки імилася за мосяжну клямку, дверей не відчинила, бо воліла слухати пісню тут, перед порогом, — боялася її сполохати.

Ранок і полудень, золоте надвечір'я і таємничий вечір у горах, чарівливий шепіт ялин і богатирський гомін букового лісу, передзвін овечої отари на полонині і далека луна трембіти, переливи флояри і нехитрий бренькіт дрямби, спів колискової, радість весільної і туга мандрівницької — мелодії усіх пісень тепер зібралися в дідовій скрипці й струменем виливалися...

Коли скрипка замовкла, дід почув раптову слабість. Він зрозумів, що більше грати не зможе, тому дбайливо й охайно вклав її до чохла, далі турботливо почепив над своїм ліжком.

Пишним розчесаним прядивом на подушці біліло волосся Ясенови. Прикритий теплою ковдрою, витягнувся на увесь зріст так, наче тепер чув повноту спокою.

Вечір на лице старого упав присмерком, поховав карби й повивав у таємничий, ніким ще не розгаданий цвіт...

Дума застигла на високому чолі глибокою печаттю, а дві руки Петра Ясенови тепер лежали, мов спочинок заслужили собі по закону і праву довгих літ.

— Дєд! А дєд! Візьми свою подружку і забав мене! Чуєш, дєд! — прокинувся зі сну Каламар.

— Дєд, а дєд!.. Коли ти не хотів усім, помузич мені одному! Чуєш, дєд! — гукав-докликався Іван.

— Дєд! Слухай, дєд! Не будь гордим!.. Плачу рубля!

— Дєд!.. Не дури!.. Плачу, скільки хочеш!

— Вуйку! Не дуріть! — скрикнув Каламар так голосно, що до палати вбігла наполохана медична сестра.

— Чого ви кричите, хворий? — стала коло дверей.

— Еге... старий чиниться, що спить!..— Каламар тепер уже виправдувався.

Сестра тихо приступилася до ліжка. Постояла над ним, потім обережно взяла руку Ясенови.

— Він уже не спить...

На хвіртці гуторили бабки...

— Ой свашко люба та щира! Ви чули новину?..

— Яку?

— Що, еге, Івана Каламаря до шпиталю поклали без ноги...

— Ой кумочко люба та солодка! І не кажіть нічого, бо голова в мене розболюється, як собі подумаю, що чоловік пропадає ні в честь, ні в славу... Як до такого міг дожитися?...

— Коли святий богочко хоче покарати грішника, розум відбере од нього... Кажуть, що Іван, неборак, цілий страсний тиждень ходив, як збісний.

— Доки собі гірку бідку не найшов...

— Ой свашко дорога! Коби лишень собі! Але то тягота старшині, терпіти мусить небога, жінка... Бо тепер у шпиталі лежати би, та й аж з цього мирно вийде, буде іще, сарака, щасливий!

— Щаслива, свашко дорога, буде і жінка, бо як їй, небозі, коли чоловік у немочі?.. А як з ним сталося.

— Кажуть, що на дорозі йому явився чорний чоловік... Та мав той чорний чоловік таку силу, що як на Івана лишень одним оком мигнув, то Іван репнув на землю! Та й уже на свої ноги більше не став.

— Ба що то був, люба свашечко, за чоловік такий? Наш ци чужий?

— Ні наш, ні чужий!.. То, люба свашко, був нечистий!

— Чорт?

— Самий чорт — Люципер, не мав би моці, як жаба хвоста!

— Аби, свашко, до чоловіка не мав моці, треба богу святому молитися!..

— А Каламар над богом смішкувався.

— Та смішкувався він, свашко, не просто над святим господом, а над грішними людьми. А то вже, свашко, є неспасенний гріх, і кара за нього — велика...

— Ой велика, свашко, велика! Бо хто до людей з холодним серцем і непочтивістю, від того і праведний господь лицем відвертається!

— Маєте правду!.. Еге, ще такого не було, аби господь когось палицею приходив бити за гріх. Одному на кару покажеться так, іншому — інак... А Іван, бодай не снився, еге, якого допустився гріха! Пасочки праведні заборонив святити. Стах з тяготи аж з ніг упав — розболівся.

— Добре, що встав на ноги, неборак, то й нам пасочки якось сяк-так благословив.

— Ой благословив, благословив!.. Казати нічого!.. Великдень прийшов і якось минувся... Але мені, свашко, не виходить з голови, не сходить з розуму те, що Іван витворяв та виробляв на цвинтарі у великодню п'ятничку. Видаться мені, що тої кари на землі нема, якою грішний міг би спокутувати. За таку провину мусай у смолі кипіти, на рожні пектися, вогненним мукам на іншім свічі притерпіти...

— Ой кумице солодка, і не кажіть про цвинтар, бо страх по мені біжить!.. Коли 'м почула, як Іван ломить та кришить хрести, виділося мені, що мертві з гробів устають та й мають Івана потрощити на сухий хворост...

— Кажуть, кумичко, що то Іван не від себе забороняв.

— Що кажуть, кумочко?

— Кажуть, що Іван не сам від себе забороняв паски святити... Що мав такий наказ...

— А хто би йому такий дурний наказ дав?

— Кажуть, що з Тячева, а може, з самого Ужгорода!

— Кажу вам, свашко, що такий дурний наказ йому дати ніхто не міг!.. А коли би хтось такий дурний наказ чоловіку і дав, чоловік ще мусить мати свою голову, свій розум і серце... То, кумочко, чорт заволодів, не мав би моці, над Іваном та орудував, доки ним не потішився... Бо, еге, Іван ані до молитви, ані до святої сповіді не ходив...

— Може, і чорт над ним міць собі дістав... Але чому дістав чорт таку силу над хрещеним?

— Іван сам чорта на себе напустив. Бо потоптав і людський закон, потоптав і святу заповідь.

— Ой потоптав, потоптав...

— Одної горілки стільки згарив та випив, що коли би її пустив, де Тересва тече, бокора підняла би.

— Гадав, що усю на світі вип'є, а не встиг, бо йому правда показалася!

— Ой показалася!.. Ще той на світ не народився, аби всю паленку перехлистав та перепив!

— Ота грішниця не одного з ніг поклала.

— Ой, коби лишень з ніг! Не одного в землю поклала.

— Кажуть, що вже не один і великий чоловік їй піддався та потім геть пропав.

— А паленка не вибирає, їй все одно, хто п'є,— маєтний ци немаєтний, розумний ци дурний... Вона однаково б'є довбнею по чоловіку... Не один брався за розум, коли було вже пізно.

— Кажуть, кумочки, що тепер уже такий час настав, коли кладуть п'яниць до шпиталю, та лікують їх, аби горілку не пили.

— Ой кладуть, кладуть! А я би їх лікувала буком!..

— Так, так, треба було і Йвана лікувати...

— А тепер йому все показалося. Люди, слава богу, пасочки посвятили, Великдень такий красний був і веселий, що усе живе тішилося та співало, а він, неборак, у шпиталю покутував — з постелі в голе небо дивився та слухав, як зозулька на деревах кукав. Буде, сарака, пам'ятати, коли Великдень у шпиталю пролежав.

— Ой буде, буде! Може, тепер уже і про святе подумає.

— Коли в ньому ще іскра не загасла, подумає.

— Кажуть, до Тячева його мають повезти, бо в Забережі ні ліків, ні тих лікарів нема, які би йому помогли.

— Ой кумочко, лікарі і ліки всюди однакі. Але коли чоловіку є вік, тоді йому є і лік.

— Ой так, так, свашко люба та щира!..

"Де мій бог!.."

Холодний місяць падав блідим сяєвом на мур проти великого вікна районної лікарні й стелився латкою на долівку палати, коли Іван Каламар раптом прокинувся зі сну. Заблимав очима, оглядаючись в безпам'ятті. Сніговими наметами довкола біліли ліжка, і він тут же вхопився за обрубаний лікарями болячий цурпалок ноги.

Половина тіла від пояса нила тупим болем, що млосно пробирався до серця гострими струменями. Чулася така неміч і недолугість, що Іванові здавалося — нема сили навіть ворухнути собою. Та ні! Сперся на лікті, задивився в нутро тихої палати, що на ніч забула усі зли годи і біди, нічого не просила од лікарів, тільки тихо стогнала в приглушеному втомою і сном болі.

— Ніжка!.. Де моя ніжка?..— в гарячковому забутті раптом прошептав Іван Каламар, потягнувся рукою й став обмацувати ліжко, наче тепер шукав безнадійно загублене з дивною крихтою того сподівання, що втрачене поверне, віддасть йому назад.

Розворушив лікарняну білизну, мацнув по бинтах, і на нього пахнуло цілою громадою ліків, а цим обернуло до раптової свідомості того, що з ним скоїлося за останні дні. Відчув, як чоло роситься краплями поту, як той піт ураз покотився лицем, і тут уже ціле тіло його впало в гарячку. Іванові привиділося, ніби саме тепер од нього щось покотилося в безодню, а він уже не той Іван Іванович Каламар, яким був місяць, півроку, рік тому, що він уже ніколи не буде тим чоловіком, якого всі люди знали в Забережі.

Знесилений свідомістю, опустився на ліжко й зненацька побрів шукати той найщасливіший день, який тепер мав принести йому бодай маленьку крихту розради і потіхи. Бо згадав: саме тоді, коли після операції гірко-прегірко ридав ридма і бив головою в покрайницю ліжка, біля нього довго-довго сидів лікар у білому. Про що тоді не говорив, усе забулося, кудись зникло, тільки в пам'яті лишилися слова: "Коли вам, Іване Івановичу, буде дуже, дуже гірко на серці і тяжко на голові, шукайте найщасливіший день у вашому житті і думайте про нього!"

Очима байдуже повів по нічній палаті, мигнув по місяцем освітленій навпроти лікарняного вікна глухій і сліпій стіні, тут же заплющив повіки, аби датися в сподівану і бажану мандрівку забуття.

...Довго блукав схилами над весняною, літньою, осінньою Забережжю то з вівцями, то з коровами, з сопілкою, потім з косою, коли був ще легінем; він уже відчув музик тої пори, коли крався од батька на вечірні забави, та найщасливішого дня в житті поки не знаходив.

Каламар знову і знову брів на Красний грунь першої весни, що прийшла після тих М'ясниць, коли оженився. Він уявою знову й знову

палив весняні ватри, перекопував паленища, разом з молодою жінкою Марійкою висівав ячмінь та овес, бачив, як його дружина поралася увечері коло вогнища, готуючи страву. Чув м'яку руку жінки, що пахла гірським полем і лісовим вітром, коли лежав лицем на її руці в колибі далеко-далеко од села. З грунів їм світили вогники, хаща притишено шепотіла радісно-таємничу казку, лукаво з неба підморгували зорі, заздрісне і ревниво хмурився весняними дощами обмитий вилицюватий місяць.

Іван тепер уже думав, що саме дні на Краснім групі тої весни, як ярювали собі двоє, були найщасливіші у його житті. Та раптово і негадано підступно виринав у пам'яті той вечір, коли Марійка настигла у скрині його любаску. І він уже бачив обімлілу жінку серед хати, бачив, як дрижить вона вся в раптовій пропасниці... Потім уже бачив небогу Марійку в лікарні, коли ниділа на сухоти. І нічого на світі білому в хворобі їй не помагало — що не чинив, яких ліків не добував, які поради не приймав. Одні казали барсучим жиром лікуватися, інші — свіжу овечу жентицю пити, хтось посилав до ворожок, а хтось мав надію на чорнокнижника, що проживав десь у далекому селі і ніби вмів не тільки бісів відчитувати, а й знався на всіляких зелах, що од різних недуг рятували.

Неборак Іван Каламар хотів було датися до лікаря з немічною жінкою, та сама вона, небога, впала колодою впоперек дороги, як тільки почула, що для цього треба продати тільну телицю; Теличку сама виходила від дійка, пасла по толоках, чекала од неї першого молока — як тут було дивитися, як тут було годитися, що купці мають таку повести з двору? Та й сподівалася, що молочко буде попивати, корівці молодій тішитися, а це уже само по собі стане для неї цілющим ліком...

Тільки навернулися думки Івана про те, як хворіла жінка, тільки став перед ним той березневий день, коли Марійка лежала в труні під деревами в тому саду, що починав випукувати ніжним зеленим листом, як його наскрізь пройняло болем і всі прожиті з Марійкою щасливі дні кудись поділися.

— Чекай, чекай! — Каламар долонею плеснув себе по холодному чолу й дався в мандрівку за тим найщасливішим днем у своє дитинство. Він увесь плив на дивному кораблі з туго напнутими блакитними вітрилами до того, що колись так його розсмішило й розвеселило.

І почало снуватися:

"Не пам'ятаю, в якому класі народної школи — третьому або четвертому — я вчився, коли у сусідського хлопця занеміг батько. Хлопець двічі на тиждень ходив аж за друге село по воду з мінерального джерела, тому не бував у школі. Одної неділі він сказав мені, що при дорозі знайшов золотий камінь. Я спитав, чи не можна би на той камінь подивитися, а він відповів: "Чого ні?" І я тут уже готовий був рушати в дорогу, щоб золотий камінь прихопити в торбу й принести додому. Та сам, без дозволу батька, датися в дорогу через чуже село не смів. Розповів про все батькові. Він тихо слухав, слухав, а потім:

— Коли, синку, правда, що золотий камінь при дорозі валяється, коли його ніхто ще не прибрав собі, іди й принеси його нам. Будемо багаті!

Я вибрався з села.

Сусідський хлопець знав, де лежав той золотий камінь, а я терпляче вичікував, коли вже до нього прийдемо. Правду казати, я журився, що нам каменем треба буде ділитися — захоче і побратим собі половину золота. Та як я здивувався, коли товариш пообіцяв, що камінь зможу взяти собі увесь — йому досить буде нести батькові і пляшок з мінеральною водою. Я вже наперед думав, які будемо багаті, коли золото продамо панам. Я найбільше хотів, аби мій батько купив коні. Я хотів, щоб коні у нас були сірі, з великими чорними яблуками, як ті, що на лісництві. Мені вже навіть причувався рясний дзвін бубонців-горішків, дзвоників на шлеях-ошийниках у коней, я в уяві бачив себе то на возі, то на санях... Отак, солодко роздумуючи і поганяючи коней, я й не помітив,

коли сусідський Петрик став край дороги й показав мені громадку каміння. Я не зрозумів, про що раптом слово, скільки те каміння коштує, бо в уяві золото виблискувало сонцем.

— Що показуєш мені?

— Золоту плиту!

Голодними очима я дивився, а де справжнє золою, чи не ховається, бува, од мене, чому Петрик його видить, а я нічого не бачу.

— Де золото? — спитав я зачудовано. А він:

— Еге, там!.. — показав рукою й одразу рушіїв з дороги до чорної купки. Я не барився — й за ним собі. А він нахилився до громадки каміння, зняв плиту й подав мені. Розгублено я підніс камінь до очей саме тоді, коли знову з-за хмар виглянуло сонце — день був похмурий, сонце на небі то зникало, то з'являлося. Тільки промені впали на камінь, коли він увесь лускою дрібно засвітився, заграв, ніби палахнув іскрами, паче малими вогниками. Я все ще не розумів, а де золото. Тоді побратим сам узяв камінь до руки й крутнув ним протії сонця так, що той іскринками аж в очах засвітився, мене засліпив.

— Те, що в плиті горить, і є золото! Що не горигь — пуста плита! — Петрик тут знову подав камінь мені. Я ураз не відав, що з ним чинити, — класти в торбу чи кидати па громадку, золото мені не таким гадалося. І ми нечекано-негадано ураз обидва собі розсміялися. Сміялися довго і гак щиро, що аж сльози потекли з наших очей.

— Знаєш що? — сказав я Петрикові. — Камінь цей понесу няньові, аби не думав, ніби його ми золотом тільки дурили!..

— Бери в торбу й несім!.. — мій товариш згодився.

— Е, ні! — я тоді йому сказав. — Ми золото залишимо тут, а коли вже будемо повертатися од мінеральної води назад, тоді його собі й заберемо.

І ми знову розсміялися, бо Петрик стояв на тім, аби золотий камінь заховати до вільшаника, а я заспокоював його, щоб не журився,— ховати золото нікуди не треба, його ніхто не візьме!

Камінь з іскринками ми так і залишили на сонці коло іншого каміння в ярку за селом, а самі пішли набрати з криниці тої мінеральної води, що в недузі помагала Петриковому батькові. Коли вже поверталися назад, я золотого каменя в торбу кинув, аби мав що батькові показати.

Дорога була довга, і в Забереж ми повернулися пізно. Дома няньо каменем обернув у руці вже тоді, коли горіла в хаті лампа. Я чекав, що з каменя висиплються іскри на світлі, як сипалися на сонці, а камінь натомість тільки дрібною лускою сліпо блимотів і гас.

— Він, няньку, тільки на сонці блищить! — я скрушався здивовано і розгублено, шукав виправдання для припасеного золота.

— Золото, синку, завжди і всюди блищить! А ця плита коло золота і близько не лежала! — спокійно батько сказав і камінь поклав на припічок, додавши: — Не біда! Буде на чому ножі гострити! Вдатний камінчик!..

— На золоті ножі точити? — я тут розсміявся на диво батькові.

— Іди, іди вечеряй та лягай спати, бо нині ти за золотом добре находився!.. — Батько показав стіл, на якому лежала холодна страва.

...Тої ночі мені приснилися великі сірі коні у великих чорних яблуках. Я сидів на санях коло батька, а коні неслися широким полем, як лютий вихор. Гриви розвівалися чорною хмарою, копита поблискували на сонці,

дзвінки заливалися рясним сміхом. Батько дав мені віжки й батіг у руку, я на коней вйокнув, хвацько хвисьнув кербачем повітря так, що аж стрільнуло. Коні полетіли ще бистріше, я був щасливий..."

— Ото, певно, і був мій найщасливіший у цілому житті день! — голосно промовив Іван Каламар і глянув по нічній палаті, а чи когось не розбудив зі сну. Ні. Всі спали. А може, хтось не спав, тільки вдавав, ніби не чує голосних нічних роздумів Каламаря, що уже мандрував шукати нових щасливих днів. Перебирав в закамарках пам'яті, наче вивуджував щось із самої глибини, де поховалося багато вже давно приспаного і забутого.

Морщив лоба, сутулив плечі й, здається, взагалі нездатний до роздумів, тепер думав, думав, думав. Він в одну мить уже бачив перед собою Петра Ясенову, того самого, що так щиро, по-доброму говорив, коли він, Іван Каламар, зло кепкував над старим. Ясенова зараз стояв у гаптованій білим шовком святковій сорочці, в білих ногавицях домашньої роботи, гладко причесаний. До сходу сонця старий щось шептав собі. А потім з вікна упала золота латка променів, освітила Ясенову, й він вчинився якимось дивним, не по-земному урочистим.

— У нього, певно, було багато щасливих днів! — промовив Каламар, тепер уже думаючи про діда Петра.

— У нього був щасливий і той день, коли вовкам у лісі грав, а себе од погибелі обороняв.

— У нього був щасливий і той день, коли я над ним сміявся, а він давав мені з свого добра!..

Тут Каламар думав. а чого це старий не хотів брати скрипку в руки, щоб грати йому, голові есесте, побратимам, коли ті прийшли до лікарні в Забережі з півлітрою, печеним, вареним і смаженим... Вмить уявляв собі діда при грі на скрипці. Й тепер старий стояв велетнем, бо струни

оживали і йому підкорялися, все довкола починало старого слухати, усе добрим і слухняним ставало, робилося сумирним і податливим...

"Мала кара за гріх малий, велика — за великий!" — Каламар шептав і дивився на ту половину ліжка, де мала тепер лежати його нога.

— Що за такий великий гріх я скоїв, аби на мене падала така люта і страшна кара? — питав себе Іван Каламар і чув, як тепер усього пробирає пекучим болем особистого невдоволення. Уже годі було мандрувати за щасливими днями в минулу молодість, бо йому раптом пригадалася осінь, коли сам по Забережі ходив народним дружинником — жандарми завчасно понесли ноги, радянське військо було вже геть-геть далеко — гнало фашистів, у селі порядкувала народна влада з головою комітету. А він, Каламар, у добровільній народній дружині мав перше слово.

— То були дні!.. Івана Івановича всі боялися! — непомітно чваньковито протягнув Каламар. Тепер бачив себе, як походжав селом з рушницею у гурті тих колишніх четарів і десятників, що служили у Масарика і Бенеша війську. Ураз запахло йому смачними гуляшами і котлетами — їх по-ангельському готувала куховарка Регіна для дружинників у будинку колишньої жандармської казарми з реквізованих бичків і кабанців од тих, що тримали заодно з чужинцем.

— От була житуха! — погладив себе по череву Каламар, дарма що воно од нещасного випадку по дорозі геть пониділо і майже до хребта прилипло.— Боявся за шкуру, паскудник! Виносив з пивниць паленки палені, вина давні. Але аби 'м так жив, що ми звідти не все випотрошили! Там іще мусило щось бути... Та все одно у цього ми попаслися!.. — пригадував Каламар корчмаря Дудуряка в той час, коли од нього цілими ящиками та бочечками приносили на казарму дружинникам безплатне питво для масного даремного їдла.

— Боже праведний! От була жит-туха! — знову промовив Каламар і погладив собі черево.— До якого ґазди я тоді не зайшов, усюди мені честь віддавали! На стіл — паленка, сало, ковбаса, квашена капустиця! Їж, роте, пий, роте, веселися, Іване Івановичу!.. Один тільки голова не давав нам на всі широкі ворота розживатися! Нашого брата круто гальмами брав на поворотах!.. Та він, неборак, це все знав! — мурмонів Іван Каламар і вже пригадував той ранній ранок, коли з побратимом Шуреляком прибрів на край села до вдовиці Піковихи.

Два багнети були настовбурчені, діти на печі за димар поховалися, жінка стояла серед хати і так стрічала гостей. Та гостини їм не треба було. Вони тоді прийшли по швейну машинку, що її дістала за роки служби у пана піднотаря Піковишина донька Параска. Як мати не просила, як не молила машину не забирати, забрали, та й усе! Бо, як казали, донька служила у "фашиського пана", тому й зароблена машина для шиття у них — "фашиська".

— А може, цей день у мене був щасливий? — спитав себе Іван. Та відразу задумався, бо уже чув слова Піковихи:

"Майте святого бога при собі, Іване! Ви — свій чоловік! Дитина машинку замозолила у панів гірко, а ви її забираєте?"

"Забираємо тому, бо машинка фашиська!"

"Як фашиська, у господа праведного, коли дівка не за спання з панами її дістала, а за чесну роботу горбом і мозолем?" Давня свара у хаті Піковихи на вигоні за селом була немов учора, і вже тут Каламар бачив Шуреляка, коли той виносив конфісковане з комори, коли цупив попід хату.

"А бодай вас взяло у сині скали! А бодай вас не принесло й на судний день!.. А бодай ви не мали радості з того, з чого найбільше сподіваєтеся! А бодай вас возили на візку без рук і без ніг!" — чув тепер

висипані тоді заклинання вдовиці. І Каламар у цю хвилину, мабуть уперше, почав важити і міряти: ні, і той день не міг бути щасливим у його житті.

— А врешті, Іване Івановичу, могло в селі обійтися і без народної дружини. Ніхто не палив, не грабував, не перестрічав по дорогах уночі. Забереж жила миром і спокоєм, — шептав хворий собі на докір і тікав од думок про ті тижні і місяці, коли начальникував у народній дружині одразу по визволенню села.

— А може, були щасливі ті мої дні, коли я став служебником?.. Коли начальникував у Забережі на пункті "Заготсіно"? — вже говорив з собою Іван і бачив, як перед двором зі стогами недалеко залізничної станції цілою валкого шикуються господарі — хто здачу привіз кіньми, хто волами, хто коником, хто у супрязі, а хто приніс па хребті — бач, йому всього кілограми приходяться до розрахунку з державою.

Вагар сіно важить, Іван Іванович приймає урядові зобов'язання, карлюками робить у них позначки, виписує квитанції, щоб бухгалтер копійки нарахував. І тут щось ворухнулося, заскімлило в серці. Каламар-бо пригадав Андрія Майора з сусіднього села — ґазда привіз сіно в здачу волами. І як навилки клалися на вагу, так з одного вивалилася величезна каменюка.

— Ага, ти совєцькоє государство захотів обдурити? Ти хочеш, аби государственний скот камінь їв?.. Ти хочеш, аби я через тебе в тюрмі зогнив? — гаркнув тоді я на ґазду так, що той підскочив у страху, потім шептав мені: "Та я, прошу вас, пане прийомщик, і сам не знаю, як той проклятий камінь до сіна трапив!.."

— Не знаєш? — я знову голосно на нього. — А Сибір знаєш де? — А Майор неборак аж дрижить... Отоді мені перший раз у житті в очі сказали "пане". Конєшно, воно таке на людях приймати ніби і не годилося, зате як приємно було!.. Спокутував Майор провину: ще й моїй

коровці туго набите рядно ставки приніс! Отоді я служив! — пришіптував Каламар у тихому лікарняному приміщенні, пригадуючи сільські служби, сходинки вгору, зигзаги і повороти, що до них трапляв сам, що несподівано трапляли на нього вони.

— Із чого воно почалося? — питав себе Іван Каламар, приплющуючи повіки. Якусь хвилину він уже ні про що, ні про кого не думав й опинився в порожньому просторі, що собою був так схожий до небуття. — Чи не з того?.. Чи не з того... — моторошно ялозив у пам'яті проникливими догадками й уже переносився з палати районної лікарні до великої зали районного Будинку культури. — Так, так! То було тої ранньої весни, коли в Забережі мали попереорювати межі! — гарячкове зашептав Іван Каламар і широко розплющив повіки, вдивляючись у темну стелю. Раптом розсміявся сам над собою, бо вже бачив себе на трибуні тої самої великої зали районного Будинку культури з писаними листами паперу. З тих самих листів не просто голосно читав, а вимучував і такі слова, що їх тоді ніяк не розумів. І знову розсміявся, бо питав себе тепер: — А як-то я довго не міг догадатися, що то є підкуркульник?.. Гм? — мугикнув Іван Каламар, важко гірку слину ковтнув і дихнув так глибоко, неначе в ньому щось урвалось. Його ніздрі тепер розширилися, бо він вдихав не просто настояне ліками повітря палати, він тепер уже ласував випарами буфету, куди його після виступу в перерві запросив один з тих, що за столом президії сиділи.

Сухорлявий товариш тонкими пальцями мнув-м'якшив білу цигарку, питав його, Івана Каламаря, що той вип'є. А він, Іван Каламар, відкараскувався, сам тягнувся до кишені, щоб пригостити доброзичливця, але той його вхопив за руку й показав буфетниці два розчепірені пальці. Мерщій на столику колихнулася в двох келихах горілка й біліло збитою пінявою в бокалах свіже, пахуче пиво.

— Арьол! — сухорлявий мене плеснув по плечу, а я покірно оглядався, чи бачить хтось із Забережі.

Після цього моя повела вгору! Вгору і вгору! Орел літав! І вже в Забережі нічого не діялося без орла! Діляночка під хату? Іван Іванович! Недоїмки по здачі? Іван Іванович! Позичка? Іван Іванович! Старосту на весілля? Іван Іванович! "Драстуйте, Іване Івановичу!", "Яка ваша думка, Іване Івановичу?", "Поможіть, порадьте, скажіть своє слово!..", "Іване Івановичу, щось маю вам сказати!.." Тепер задоволене поводив головою ліворуч і праворуч Каламар, пригадуючи служби та пости, що їх у Забережі виконував і займав протягом літ...

— Боже! Але той орел літав усе нижче й нижче! — Каламар вигукнув раптом, спохмурнів увесь, бо здумав, як його люди спершу сахалися, а потім уже обходили стороною. Вдовиця Піковиха Каламаря ніби і не знала од тої днини, в яку поніс з хати машинку; минав Судима після того, коли його протримали цілу добу в льоху сільради одної весни в час державної позички; крізь зуби з ним здоровкався Баганич відтоді, як велів з садиби відрізати для дитячого садка кусень землі — на ньому поставили висячі гойдалки, наземні качалки. Серце кров'ю стікало, коли Баганич проходив мимо колишньої нивки, на якій квітли колись соняхи, шуміло бадилля кукурудзи... Певно, при зустрічах чинився, що його не видить і Дудуряків син Максим за кривди старому батькові — забути їх не міг.

"То вам, Іване Івановичу, все авансом давалося!" — потопленими виринули в пам'яті слова Івана Стаха. І вже тінями тяглися за ним, куди не збочував, як від тих слів не ховався. Тут Каламар думав, як дехто з односельців уже не тільки обходив його стороною, але і в очі важився на сміх.

Одного разу, коли у свято наказав людям садити на сільському майдані дерева, довкола майдану городити пліт, старий Мацола відрубав, що робити у свято не йде, бо святого бога боїться. "Не бійтеся, рожном вас чорти пробивати не будуть! Ваш гріх я беру на свою душу і на свого бога!" — потішав я старого, а той: "Ти, синку, мій гріх на свого бога не візьмеш, бо ти ніякого бога не маєш!"—відповів мені Мацола. "Раз ніякого, то ніякокого" — сказав я дідові. А що думаєте? Він робити

прийшов, на мене, правда, косився, а собі під ніс мурмонів отченаші та богородиці... Боявся мене, бо знав, що маю велику силу і над ним...

— Мала кара за гріх малий, велика — за великий! — знову мучений безсонням шептав Іван Каламар слова Петра Ясенови. Йому стало моторошно, коли уявою побачив, як небіжчика-скрипаля кладуть на довжелезні носилки зеленого кольору, як мертвого виносять з палати. Каламаря обілляло холодним страхом, коли вечорові сутіні тихо лягали на голий матрац ліжка — на нім ще годину тому витягався на увесь зріст і білів бородою-куделею Ясенова. Іван готовий був тоді волати о поміч, коли на стіні побачив осиротілу скрипку — ніщо, ніщо йому не говорило так про смерть, як навіки покинута одинока скрипка.

Він уже думав, а чого старий ту скрипку приніс з собою до шпиталю, раптом поміркував, а що забрав би з собою він, Іван Каламар, до лікарні, аби йому тут було легше, аби чув коло себе весь час чиюсь присутність. Довго нишпорив по закамарках пам'яті і догадок, ні на що вартісне не міг натрапити, поки знову не згадав оту плиту з золотавою лускою. "О! Її! Саме її собі я взяв би до шпиталю, аби вона мені нагадувала той сміх веселий, коли няньо повів: добрий камінець, буде на чому ножика поточити!"

Каламар трішки-трішки забавився й знову думав про скрипку Петра Ясенови, про те, що більше важить і коштує, — плита чи скрипка. Тут довго не міг дібрати ладу, поки нарешті не стиснув губи й заздрісне не промовив:

— Вона була його богом!..— По лікарняній палаті пішло гомоном, і він чув, як тіло наскрізь протинає тремтливий біль. Сягнув рукою до пальців здорової ноги — була холодна-холодна.

Склепив повіки, щоб заснути, втекти од настирливо докучливих думок. Та марно, бо вони йому не давали спокою, бо напливали все нові, нові. Він шукав уже, а де його скрипка, що по нім залишиться й нагадає

так, як нагадує Петра Ясенову. Думав, де ті сади, що їх насадив, будинки, що їх побудував, дороги, що їх проклав, сини, що їх виростив і виплекав. Садів у квіту не бачив, будинків не знав. Дороги перед ним не стелилися, а сини над ним не стояли... Він чув, як щось велике прокотилося на шалених бистринах повз нього, як відбувалося немилосердне спустошення, коли щось чинив і не думав, що чинить, коли говорив про людей і не думав, що говорить, коли звертався до людей і не важив, що і як каже їм...

"А бодай ви на гладкій дорозі ноги поломили! А бодай вас свята земличка і по смерті не приймала!" — тепер чув ті страшні прокльони вдовиці Піковихи, що кидала на голови їм, коли з Шуреляком вже були в кінці городу.

— Мамо, люба моя! Мамко!.. — вигукнув раптом Іван Каламар і вхопився за голову у тій розпуці, коли вже усе здасться далеким, далеким і загубленим. — Я над тою небогою сміявся тоді! Яким я дерев'яним, кам'яним був! Вона плакала, а я сміявся!.. Я сміявся, а вона плакала!.. — повторяв і похитував головою Іван Каламар, чіпко стискаючи її між двома дебелими долонищами.

— Ха-ха-ха! — несамовито розсміявся раптом, і ніхто би вже збагнути не міг, з чого Іван Каламар сміється, впиваючись очима в пітьму лікарняної палати.

— А хіба кожен на землі не мусить мати свого бога?.. Малого, великого... — Ніби Іван Іванович уже не просто говорив, а щось витверджував, доводив, когось невідомого і далекого запитував.

— А де мій бог? Де мій бог? — голосно гукнув і опустив здорову ногу з окрайниці.

Тиша нічної палати ніби кепкувала над ним — ніхто не прокинувся, ніхто не зайшов з коридора. Усе, здається, в лікарні помовкло, поснуло,

вимерло. Один тільки Іван Іванович Каламар сидів на ліжку, застигаючи ногою з покрайниці до самої долівки. Йому тепер було дивно не по собі, обмацував здорову праву ногу й тримав долоню на незвичайно гарячому лівому цурпалку вище коліна.

— У мене вже ніколи не буде ніжки... Буде залізо... Буде кусень дерева!.. Буде скрип...— шептав Каламар. Затулив чіпко зуби й почув, як скрип сухо рубонув по його цілому тілу од самої голови до ніг.

— Ні, ні!.. Я дістану пенсію! Я заробив собі її... Я заслужив собі її... — потішав себе Іван Каламар, ніби тепер уже хапався за невідому досі рятівну жердку по дорозі на життєву кладку, що її мусив — хотів чи не хотів — перейти над бездонною пропастю.

— Ні! Ні! Ми ще себе покажемо! Ми ще пропали не зовсім! — знову гукнув у просторінь нічної палати, вдивляючись у сутінок.

Хвильку уже ні про що не думаючи, сягнув до сусідського ліжка за милицею — либонь, хотів спробувати, а як то воно на одній нозі буде ходитися.

Тільки торкнувся дерев'яної роздвоєної палиці з твердим поперечком під плече, тільки ткнувся незграбно стопити крок на одній нозі, коли ураз збагнув, що більше ніколи йому не дихнути повітрям трав і ялин па Красному груні, не бачити далеких обріїв з полонини, не брати до рук ані коси, ані вил, щоб кинути сіно до оборогу, не йти йому більше перед санками з сіном у білу зимову пору з гори, більше не ступати по ріллі за плугом з твердо затиснутими чепігами в руках, — Іван упав і зойкнув:

— Де мій бог?

І заридав...

Двоїста музика

На довгій дубовій колоді під високим тином всілися рядочком діти.

Їх широкополі капелюхи на штахетинах стирчать опудалами лякати ворон чи безцеремонних цвіріньчливих горобців, бо діди на честь свого побратима — старого Каламаря — оголили голови, аби і цим поділити сум та жаль, що упав на обійстя.

— А ви, куме, не знаєте, чому неборака Івана привезли з шпиталю не до тої світлиці, яку собі сам поставив, а положили його в родинне гніздо? — Іван Сопун озвався до Федора Коциби, коли той на колоді ліворуч туго набивав піпу-череп'янку тютюном-зеленцем.

— Гм...— мугикнув Коциба. Стулив губи й помовчав. Потім хитнув головою, повів очима до хати під покорюженою дощами і літами ветхою буковою дранкою.

— То, куме, так по природі і має бути: де чоловік уздрів світ, звідки чоловік пішов топтати — бодай святилася — зелену землицю, звідти його мають понести і в сирий гріб! — Коциба говорив тепер повагом, наче міряв кожне слово, а зігнутий в колінці його вказівний палець вгортав тютюн до пропеченої ватрами, просмаленої самосадами піпи твердо і з тим смаком, коли курцеві уже чується тютюновий дим найсолодшим у світі за всі і всілякі ласощі.

— То, свате, мертвому вже все одно, звідки на цвинтар його понесуть до ями — з родинного гнізда ци з-під плота...—махнув рукою Гриць Даниляк — колись із старим Каламарем на пару водив бокори по Тересві, відбував військову службу в гусарах за цісаря по фронтах, тому, певно, і прийшов на садибу Каламарів, щоб взяти і собі з побратимового смутку.

— Ей, брате! Такого уже не кажіть! Бо я вам правди не дам! Чоловік — не тварина! Еге, давно ще й для загиблої худобини було марговище! Там її, сараку, закопували... Коли чоловік іде в останню дорогу з родинного гнізда, а не звідки-будь, то... як би вам і казати... — Коциба запнувся, стулив губи і потер чоло долонею. Далі вийняв з татки-шкірянки на боці вогонь — урвав кусник огнива в сушеного, вареного трута, прищепив його пучком пальця до кременя й по ньому кресалом чиркнув зо тричі так, що віхтями сипонулися іскри. Потягнувся тоненький димок, і запахло паленим. Старий махнув огнивом у повітрі, поклав вогонь до люльки, смачно чмокнув до себе з піпи й пахнув їдкою сизою хмаркою. Доки старий Коциба викрешував вогню, і думка прийшла, чим має відповісіи Дапилякові:

— То, побратиме, коли світ білий засвітиться чоловікові дниною на тім місці, на якім до нього прийде і темна ніч, є таке, якби дорога починалася і кінчалася, якби ранок був і вечір був, весна була і зима була!..

— Е, то ви, Федоре, бесіду собі не забудьте, щось у дуже далекі і круті дебрі зайшли! — встряв раптом Сопун. — Я думаю, коли ще жива старшина, а діти помирають, старшині не так гірко, як в останню дорогу діти ідуть через ті пороги, через які, небожатка, цабали маленькими на чотирьох, які переступали у золоченому вінку, коли женилися або віддавалися... — Сопун говорив глибоким грудним голосом тою бесідою, що скидалася чимось на м'який і протяжний спів у горах. Та дідове швидко зійшлися на тім, що нещасливі батьки, які ховали дітей. І ніхто на заперечення не сказав жодного слова, коли Яків Фанага прорік:

— Я волів би тричі помирати сам, аби 'м не мав тільки один раз ховати сина!..

Дідове на цих словах помовкли, бо кожен пам'ятав день перед зеленими святами, коли з лісу привезли забитого колодою Данила — сина Фанаги. Розмова всіх пригнітила, а казати правду — у дідів на довгій життєвій путі було чимало й гіркого, а воно на дворі з мерцем не

лишень споминалося, а й відлунювало пекучим болем. Мало-помалу дідове переходили до інших бесід, а Петро Тюх видався таки собі добрим мудрецем, бо зітхнув:

— Що кому, чесні людкове, написано у книзі, того він мусить зажити — воно його має найти, — ні під землю, ні під воду не заховається! — промовив Тюх гречно і статечно, а всі розуміли — слово мовиться про Івана Каламаря, що у батьківській хаті на двох складених докупи столах лежав мерцем.

— То маєте правду, Петре! Кожному, коли приходить на світ, пишеться у книгу, яку буде мати дорогу і рукомесло, які гаразди його стрітять, а біди знайдуть, якої долі буде — щасливої чи нещасної... Ще і смерть йому приписана така, яку собі заслужить... Але я вам кажу по свому дурному розуму: чоловік мав кожен день, всяк час думати і гадати сам, що він несе з собою, що у нього в голові і серці, що він залишить по собі? Бо ще такого не було, аби звікував та на цуратки зносився на цій землі — кожному приходить кінець... І в цьому одному є велика справедливість... — вдався мудрувати Фанага так, наче і він ніяк не хотів відводити бесіду з тої доріжки-стежечки, по якій од початку пішла.

— Правду маєте! Бо вчинене добре і лихе чоловік залишав по собі людям! Нікому іншому! — згодився Тюх, і тут уже дідове од давньої хати Каламарів пішли згадками в давні літа. Вони спершу поминали колишніх господарів, що любили сади й по собі залишили не одну яблуню і грушу, поминали майстрів, що на усякім ділі добре зналися. Й так слово по слову перевелися до тої бесіди, в якій про старостів села повідалося. Давно забуте, понесене прудким плином скоромінущих літ, зринало в пам'яті й оживало, а з ним молоділи і самі діди. І кожен уже повідав щось своє, здається, іншим невідоме. Або ж відоме і зовсім мало, й від цього діди багатіли ураз. Прийшов до пам'яті прадавній староста Григір Смик — сам любив сади й добре знався на них. За його служби до села з-за тридев'яти земель навесні привозили всілякі саджанці, люди купували їх і сади собі заводили. Уже мало в селі хто пам'ятає Смика, а

посаджені за нього сади навесні квітнуть, восени пахнуть яблуками, і в них сам Смик живий!.. Ще й на могилі дав собі яблуню посадити.

Федір Коциба нагадав про Юрка Бучину. Старостував Бучина геть-геть давно і попри те, що умів ладити з панами — великим податком село не обкладали, — був тихий і спокійний, любив дороги й мости. Саме при ньому через Тересву ліг міст із заліза й бетону — аж до Праги Бучина їздив, у самого президента клопотав... При ньому було поставлено також довговічні містки по присілках. Відтоді вже не бувало повеней, які рушили б їх... Не помітили діди, як їх купка обросла цілою громадою, як уже ними повідалося про Андрія Граба. Коли цей служив громаді, у селі побудували велику школу і кооперативу. До цього школа була у ветхому церковному будинку і чотирьох селянських хатах. Кооперативна крамарня будувалася, щоб збити ціни по лихварях, та й щоб громада мала зиск з торгівлі, не самі тільки зайди.

Отак кожен з давніх сільських вожаків дістав своє. І найбільше гіркого сміху та огуди було, як повелося про Дмитра Сука і Федора Дудру. Бо всі тут зійшлися на тім, — ніхто перечити не смів і не міг, — що в селі нічого доброго Сук по собі не залишив. Хіба п'ятьох копильців-байстрюків. А Федір Дудра видався таким гірким п'яничкою, що, неборак, пропив не тільки кооперативу, а й одної зимової ночі по дорозі від Зельманової корчми сам трапив до замету, тут заснув і закачанів.

Хтось із слухаючих кинув, що Дудра взагалі був не чоловік, а "барахло", при цьому хтось голосно засміявся. Інші мовчали й думали. Тому, либонь, сміх один здався тут таким легким і недоречним.

— Ей, дайте собі покій! Досить було старостам! Були люди, а була і нічужка! Нема села без болота, а лісу без терня! — рукою махнув Андрій Сопун і повернувся до Коциби:

— Кажіть, Федоре, чому піпу кресалом палите, а не сіркачем? Куриво май смачне ци копійчину за сіркач шкодуєте?

— Чому палю огнивом?.. Копійку не шкодую! Палю тому, бо сіркач мене злим сопухом душить, а кресалом чиркнув — та й готово!

Дивним видався доказ Коциби про перевагу криці і кременя над сірником для дідів і тих, що їх тепер обступили. Та ніхто не промовив і слова. Бо саме в цю хвилину надворі показався Іван Стах. Високий, зсутулений, він ступав важко, мов на плечах ніс тягар не по силі. Від дощатих воріт доріжкою Стах пішов прямо до хати, що тепер дивилася на широкий білий світ відчиненими вузенькими вікнами, блимотіла сліпим пломінцем свічки-вощанки, мурмоніла дідом Ребричкою — дочитував останні псалми царя і пророка Давида. Хата Каламарів пахла канупером, м'ятою, чабриком та іншими верховинськими зелами, що ними був прибраний та обкладений Іван Іванович у довгій труні з білих ялинових дощок.

Діди поволі піднімалися з колоди, кректіли, випростовуючи засиджені кості.

Стах переступив високий поріг з сіней до кімнати. Тут на довгій лаві сиділи скрушені бабки, жмуточками тримаючи коло носа мароян, буждерево і васильок. Під столом на давно закинутій іржавій лопаті попелом сіріли дотлілі жарини, над головою Івана по останній сторінці псалтиря нипав невисокий, непоказний, в раменах згорблений од літ, що лягли важкою ношею, дід Федір Ребричка. Він не звів голови од псалтиря, коли старий Іван Стах опинився над мерцем із складеними пальці між пальці руками.

"Ув-ва-а!.. Ув-ва-а-а" — почув умить Іван Стах голос немовляти, побачив, як бризнула в кадці вода, коли до неї занурив хрещеника. Дихнуло ще запахом ладану і свічок, а потім уже бачив Іванкову маму в білій вишиваній сорочці, гаптованій шовком і мережаній дрібною стрічкою, в квітчастій спідниці серед лук і нив з хлопчиком за ручечку тоді, коли сам вів громаду полями для благословення і освячення посівів. А тут йому поле уже запахло зелом і колосом, плодом і проростанням трав, небо засвітило високим сонцем і далеким-далеким

овидом. А потім усе зникло, бо перед Іваном Стахом умить став високий, дебелий, по-злому впертий і непоміркований при слові Іван Каламар у ту великодню п'ятницю зовсім недавно, здається — вчора...

— Іванку, Іванку!.. А що ти мені казав?.. — промовив Стах і погладив Івана Каламаря по холодному лицю.

На дверях діди розступилися, бо входив дяк — невисокий, недолугий в плечах Панас Скорух з молитовною книгою...

— Благословен бог наш!.. — пророк Іван Стах таким молитовним голосом, наче у ньому щось безнадійно і назавжди урвалося.

Скорух затараторив скоромовкою "святий боже", "отче-наш", далі ціла громада жінок, дідів спершу строкате й незібране, потім вирівнюючи, більш злагоджено й злагоджено заспівала:

— Со духи праведних скончавшихся душу раба твоєго, спасе, упокій, сохраняя ю во блаженній жизні, яже у тебе, человіколюбче!..

Тропар ворохобне заметався по кімнаті, забився по кутках, відтак крізь відчинені вікна бентежно вирвався надвір, закрутився між зеленими деревами саду й поплив усе далі, никнучи і нидіючії в далекому просторі.

Коло самої печі при вході у переповненій людом кімнаті стояв без межі та краю одинокий старий Каламар. Якби високі гори посунулися і привалили його, було би йому легше. Побіліле волосся на голові збите й покуйовджене, глибоко посаджені очі покаламутніли і виблякли, лице сполотніло. Він дивився в той кут кімнати, де правилася похоронна треба, і тепер нічого з молитов не чув, нікого з присутніх не бачив.

Кобись не пив, мене не бив,

Я би тя любила,

Та на кожну неділицю

Кучерики вила!

Ой та кучерики вила,

Кучері чесала,

Кучерики пригортала,

В личко цілувала! —

зринула пісня-коломийка за тим весільним столом, де сидів жених — Іван у золоченому барвінку, де сиділи сватове та кумове, де гостилася уся Каламарева родинка — близька і далека. Пісню співало зігріте музикою і паленкою жіноцтво тонко, доладне й душевно, а тут вривався у спів завзятий парубоцький голос владно і дужо:

Ой та ми ся та любили,

Та ми ся не знали?

Того дуба ізрубали,

Де ми ночували…

Старий Каламар при цьому співі уже бачив тільки свого сина Івана, що за столом стояв з великою зеленою пляшкою в руці й тягнувся до своїх побратимів-парубків, аби налити кожному на прощання з парубоцтвом своїм. Гості випили гуртом, потім музики вдарили по струнах, і жених перший вибирався з-за столу до танку.

Каламар сахнувся ближче до порога й сперся плечем на одвірок, бо з жахом подумав: на цих столах пригощалися кумове тоді, коли малого синка нарекли Іванком, на них лежав великий весільний коровай молодої з барвінковими вінками молодих, на них воском стікала свічка тепер...

Думав, що легше було би йому, коли міг би собі заплакати.

А сльози як заклялися — не текли...

Блиснула на сонці мідь.

Запізнілі хлопці шикувалися громадкою під тупий приглушений стукіт молотка, що ним прибивали віко труни.

Надривно, незлагоджено, то з хрипотом, то з натужним писком, подули самодіяльні труби.

Марш колихнувся на габах зелених весняних хвиль довколишніх садів і лук, а коли до нього впало запопадливе і розміряне гупотіння бубна, на церковній вежі бомкнув похоронний дзвін. З двора Каламарів челядь рушила повільно за устеленою верховинськими барвистими ковдрами вантажною машиною. Звисаючі борти чомусь нагадували збиті крила велетенської птахи, що тепер уже не ширяла в повітрі, а безпорадно волокла ними по землі.

Натовп дробився громадками. Уже ніхто не співав, не молився, бо Іван Іванович плив на мелодії мідних труб, на тремтячому гомоні церковного дзвона, що хвилями котився до самих гір, далі відкочувався знову, глухо перелунював між горбами, не долинаючи до високого і далекого Красного груня.

— Та, кажете, вуйку Федоре, що до Іванової ноги імився бронт? — Андрій Сопун озвався до Федора Коциби, що йшов мимо.

— Імилася до ноги трутизна... Тричі рубали ногу неборакові. А коли вже дійшли до самого клуба, трутизна перенеслася до серця... Мусив, сарака, помирати... — стулив губи Федір Коциба й на "все пропало" похитував головою.

— А кажуть, що до серця тому, бо ліва... Коби права — з недуги вийшов би...

— Не вийшов би! — знову рукою махнув Коциба. Хвильку Сопун ішов мовчки, у голові щось важив, а потім:

—.Коби права — вижив би... Бо права — дальше від серця.

— Не вижив би!

— Гм... А чому? — ніяк не міг заспокоїтися Іван Сопун.

— Бо діло не тільки в нозі. Трутизна з'їла всього Івана, і віку йому вже не було. На фронті, еге, відорве ногу, та й чоловік, сарака, вижне. А тут упав з лесипеда, вдарився й загибель собі знайшов...

— Коби чоловік знав, де впаде, простелив би собі... — значуще, наївно, так нічого і не дібравши, промовив Сопун.

— Коби знав... — усього кинув стільки, ніби од примусу, на доважок Федір Коциба. Далі уже йшли мовчки.

Коли процесія вибралася на цвинтар, сонце золотим вершником вмощувалося до сідловини Делуца.

Над розритою пісною землею промовляв голова есесте так, що селяни вперше могли справді задуматися, яка то незвичайна людина в Забережі пішла з життя. Діди похитували головами, зажурено морщили

чола, а жінки тут-там схлипували і притуляли до уст жмутки пов'ялого і порев'ялого васильку та марояну тоді, коли гори не дихали вітриком і було тихо, тихо...

Знову курликали журавлі...

Ранковий осінній вітрик куйовдив і пелехатив ялини на межі довкола цвинтаря. Старий Каламар піднімався схилом угору. Під пахою лівої білів тесаними брусками цупкий дубовий хрест. Правою тримав на плечі рискаль. За ним повільно чвалав Федір Ребричка. Ніс саджанця черешні-трилітки — крислатої, з довгими, за літо відрослими тучними гонами.

Ребричка тепер думав, як напровесні — було це, здається, перед самим Великоднем — Іван у чайній примушував його пити паленку, продавати від старої міх картоплі, знімати гачі... Оберталося в голові сказати усе Каламареві про його сина. Та так і промовчав. Либонь, тому, що нагорнулася інша думка: ба, де поховали в Тячеві Іванову ногу?.. А потім спало на гадку, що іще сьогодні мусить прочитати акафіста богородиці над пачкою солі. Авдотя Лісникова принесла для молитви ще вчора з ремством — босоркані цілком забрали від корови молоко...

Як сватове вибралися на широку долину, постояли мить, передихнули. А потім поволі побрели до Іванової могили. За літо черлена пісна земля влежалася й осіла, фарбований суриком стовпець вицвів і взявся лускою.

— Еге, свате, дивіться!.. Пирій проростає на всякій бідній землі! — Ребричка ткнув ногою в зелені парості, що стрілками пробилися по краєчках могили.

— Той, свате, проросте!.. Той не боїться ні спеки, ні вітру. А сльоту любить, — звів голову од викопаної ямки старий Каламар, тільки що припасувавши хреста коло стовпця з обмитим ймення̀м на табличці бляшаній. "Тепер її може обмивати!" — подумав і задивився на ремено з

глибоко випеченими розжареною крицею літерами синового ймення так, наче тепер уже в цьому була вся його вічність...

З полонини дуло вітриком.

На землю поволі стелився жовтіючий лист.

Федір Ребричка довкола черешеньки втоптував порозкопуваний грунт.

Кру, кру... кру... кру, кру... — раптом показався з півночі на південь журавлиний ключ.

Кру, кру... — лягало уривчасте на чагарі по обочинах, никло в далеких нетрях, падало, німіло й знову озивалося.

Старий Каламар поволі звів очі на довгу мережку в синьому небі й дивився, дивився, спершись на рискаль.

— А вони, Федоре, еге, свій закон добре знають! Бо пригріє весна — знову над нашими горами полетять...

Ребричка став і собі, задивившись на журавлиний ключ.

— А кажіть, Іване! Хто їх навчав цього розуму? Хто їм дорогу показує туди і назад? Хто їм знати дає, коли треба відлітати, а коли треба прилітати?..

— Природа, свате!.. На землі ще й камінь свій закон має!..

Дідове стояли, стояли.

Журавлі відпливали все далі, далі, ниділи на обрії, що сам починав тонути у вечоровій млі.

1965 р.